

KUTSAL BAL: İKONOĞRAFİSİ İLE BİZANS SANATINDA ARI VE BAL

HOLY HONEY: BEE AND HONEY IN BYZANTINE ART WITH ICONOGRAPHY

Lale DOĞER*

Ceylan BORSTLAP**

ÖZ

Bu makalede, mitolojiye ve kutsal metinlere göre balın kökeni, cenaze hazırlıkları ve öteki dünya ile bağı, yeniden diriliş kavramı ve şarap-ekmek ile kurulan ilişkisi, vaftiz ritüellerindeki anlamı, litürjinin bir parçası arılara yazılan övgü ilahileriyle Bizans sanatında ‘sadık hizmetkar’ arı ve ‘erdem’ balının ikonografisi araştırılmıştır. Hıristiyan sanatında bu hayvana ait tasvirlerin ardında yatan düşüncenin ilk verileri çoğunlukla Bizans öncesine dayandığından, arı ve balın ikonografik köken araştırması için önce antik dönem literatürüne başvurulmuştur. Bizans kültür ortamına ait arı ve bal’a dair arkeolojik verilerin azlığına karşın zengin ikonografisinde; Batı Anadolu’da Galesios Dağı (Alamandağ) stiliti Aziz Lazaros, Orta Bizans Dönemi balın koruyucu Azizi Spelaiotes’lı Elias, Yusuf ile Asenat, Kilise Babalarından Konstantinopolis Patriği Aziz Ioannes Hrisostomos ve Milano Başpiskoposu Aziz Ambrosias gibi dini figürler, Pseudo-Oppian, Aziz Basilius Magnus ve Prudentius’un metinleri araştırmaya yön vermiştir. Konu, Bizans sanatında bal ve arı sembolizimini aktaran görsellerle desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler. Bizans, petek, bal, arı, arı kovanı

ABSTRACT

In this article, the iconography of the “faithful servant” bee and “virtue” honey in Byzantine art has been researched with the origin of honey according to mythology and sacred scriptures, its relevance with the funeral rites and the afterworld, its affiliation in the conception of resurrection and wine-bread, its meaning in the baptism rituals with the written hymns for praise of bees as part of the liturgy. In the same context, the sacred works of bees contain the meaning of the existence of candle related to the Joy of Easter and the Immaculate Conception of Virgin Mary. The rich content of the Old Testament, which is full of proverbs about honey, is also the origin of bees. The first data on the idea

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2235-2408> ♦ E-mail: lale.doger@ege.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1639-2654> ♦ E-mail: ceylanborstlap@gmail.com

behind the depictions of this animal in Christian art mostly dates back to pre-Byzantine times. The traces of honey in Hittite rituals in Anatolia indicated that the “Goddess-bee-honey” association of Hittite Mythology continued with another moon goddess Ephesia Artemisia in Anatolia; thousands of centuries later within Christianity, The mother of God, who was declared Theotokos in Ephesos again in Early Byzantine Period, Virgin Mary’s re-association with bees indicates the existence of a concept of “honey and mother goddess” that continued for centuries with the faithful servant bees of divine figures. Therefore, it was primarily consulted to the ancient literature for the research of the iconographic origin of bees and honey. Important reference sources include the concept of hive in the same iconographic framework, from Minoan and Mycenaean gold signet rings to Niketas Choniates› hive analogies, as well as its relationship with the euchariste doctrine in the story of Joseph and Asenath, as well as the «honey madness» encountered in Anatolia, some oracle methods, are the elements that have been transferred to the next centuries. Among the important reference sources, from the Minoan and Mycenaean golden signet rings to Niketas Choniates› hive analogies, the concept of the hive is as a basic element between the Joseph & Asenath story and the euchariste doctrine, also the «honey madness» in Anatolia with the methods of divination, were discussed in the same iconographic framework. In contrast to the scarcity of archaeological data on bees and honey of the Byzantine cultural environment, some religious figures lead its rich iconography; a stylite Saint Lazaros of Mt. Galesion (Alamandağ) in West Anatolia, Elias Spelaiotes as a patron saint of honey in the Middle Byzantine period hagiographia, one of the early Church Fathers the archbishop of Constantinopolis John Chrysostom with the Bishop of Milan Saint Ambrose and the texts from Pseudo-Oppian to Basilius Magnus. The memory of history has certainly enriched it with additions while conveying a living visual language to communities with iconography, and although some changes have been made, honey has always been seen as a miraculous essence that expresses God himself and what is from himself. The subject is supported by images as visual transmission of the symbolism of honey and bees in Byzantine art.

Keywords. *Byzantium, Honeycomb, honey, bee, beeheve*

Söz verdim, sizi Mısır'da çektiğiniz sıkıntıdan kurtaracağım;
Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına,
süt ve bal akan ülkeye götüreceğim.
Mısır'dan Çıkış, 13:5; 3:17.

Tanrının açıkça işaret ettiği üzere, Kutsal Kitap'ta adı geçen Suriye-Filistin ve Kuzey Mezopotamya bereketli toprakları için Eski Ahit'te 55 kez bahsi geçen bal, şifa ve bolluk sembolüdür.¹ Yeni Ahit'te Vaftizci Yahya'nın yiyeceğidir.² Kur'an'da ise Muhammed Suresi 15'de takva sahiplerine vaadedilen cennette safi süzme baldan ırmaklar vardır. Nahl 68'de Rabbin bal arısına vahyeti, "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kuracakları kovanlardan göz göz evler edin!" şeklinde petek yapımına ilişkindir.³ Bal kelimesi, Hint-Avrupa dil kökenine sahip Hititçede *milit* ve Luvice *mal-lit* kelimelerine karşılık gelir.⁴ Muhtemelen *mil/mal* kökü Türkçe *bal*, Yunanca *meli* (μέλι), Fransızca *miel*, Latince *mel/melis* sözcükleriyle dilbilimsel ilişki içindedir. Klasik metinlerde *melissa* kelimesi bal-toplayan/bal-çeken manasına gelir ve arılar için kullanılır. Arı ile balın Tanrı ve tanrıçalarla ikonografik ilişkisi derin, güçlü ve dikkat çekicidir. Musalar arı şekline girerek Atinalıları İonia'ya getirmişlerdir.⁵ Geldikleri bugünkü Anadolu topraklarının ana tanrıçası (magna mater) Kybele tüm vahşi hayvanlara hükmedebildiği gibi arılara da hükmeder. Şöhreti Anadolu'yu aşan Yeni Ahit'te de adından sıkça bahsedilen "yüce tanrıça" Ephesia Artemisia ise arıların kraliçesi, şehir koruyucusu, kovanın krali-

- 1 Vahiy 10:9; Mısır'dan Çıkış 3:17 ve 13:5-8 ve 33:2; Ezgiler Ezgisi 4:11; I.Samuel 14:27-25-43; Eyüp 20:17; Çölde Sayım 13:27, 14:8 ve 16:13; Yasa'nın Tekrarı 11:9, 6:3, 26:15, 26:9, 27:3 ve 31:20; I. Krallar 14:3; II. Krallar 18:31; Yeşaya 7:22; Yeşu 5:6; Yeremya 11:5 ve 32:22; Hezekiel 20:6 ve 20:15; Levililer 20:24; Süleyman'ın Özdeyişleri 24:13, 5:3, 25:16; 25:27, 16:24, 27:7.
- 2 Matta 3:4; Markos 1:6; Yeni Ahit'te İsa'nın Dirilişi ardından "İsa Öğrencilerine Görünüyor" pasajında diğer üç İncil yazarından farklı olarak sadece Luka yazarının ifadesine göre İsa, ona ikram edilen bir parça ızgara balık yemektedir. (Luka 24:42) Araştırmamız sırasında gördük ki az sayıda da olsa kimi beyanlar arasında geçen bir bilgiye göre: İsa'ya 'bir parça ızgara balık ve bir parça bal peteği' vermişlerdir. Ancak elimizdeki Kitabı Mukaddes Şirketine ait Türkçe İncil tercümelerinde böyle bir ifadeye rastlanmamıştır.
- 3 Kur'an-ı Kerim ve Meâli, Elmahlı Hamdi Yazır, Huzur Yayınevi Sel Matbaası (tarihsiz), 507, 273; İS. I. yüzyılda Dioscorides ünlü eseri De materia medica'da şeker kamışından bahseder, "sakharon" olarak adlandırdığı şeker kaynağının Araplarca kullanıldığını söyler. Ancak, "kökeni Hindistan olan ve komşu Arap ülkelerinden elde edilen bir şeker türü (herhangi bir şeyle) birleştirilmiş baldır" ifadesi pek rağbet görmez. Kuran'da bala yer verilmemesinin sebebi, Arapların Bizanslılardan önce keşfettiği ve tatlandırıcı olarak bal yerine şeker kamışı kullanıyor olmaları olabilir.
- 4 THD. vol. L-N, 1989, 250 ve 252; Sümerce bal anlamına gelen LAL kullanılır, herhangi bir yiyecek ya da içecek ile karıştırıldığında ekmek, şarap ya da bira gibi LAL eki alır. THD. vol. L-N, 1989, 250.2.a-b-c-d; Lal-it için "Bal gibi tatlı, Telipinu gibi tatlı", THD. vol. L-N, 1989, 251.e; Luvi dilinde lal- ile birleşen kelimeler arasında NIM.LAL kovan anlamına gelir, THD. vol. L-N, 1989, 27c. İçin bk. ETANA <http://etana.org>
- 5 Philostratos. Im. 2.3.6.

çe-arısıdır.⁶ Ephesos Artemision rahibelerine arı-hanımlar *μέλισσαι* (veya melissonomos, mellierai) denmiştir. Apollon'un Pythia kahinleri ve Tanrıça Demeter'in rahibeleri de 'melissai' olarak çağrılır. Demeter'in kızı Persephone için 'ballı' yahut 'ballanmış' anlamına gelen *Melitodes* lakabı kullanılır.⁷ Balı keşfeden *nymphen*in adı Melissa'dır, bebek Zeus'u o beslemiştir.⁸ Tanrı Zeus, Girit'in İda Dağı'ndaki Dicte Mağarası'nda *melissai* olarak adlandırılan *nymphelerce* veya Girit Kralı *Melisseus*'un güzeller güzeli kızı *Melissa* tarafından bal ve de keçi sütü ile büyütülmüştür.⁹ Keza bebek Dionysos da Zeus gibi bir mağarada *nympheler* ve onların arılarıyla büyütülmüş, bu arıları meşe ağacından kovana taşıyan Aristaeus (Aristeo) sayesinde balla beslenerek hayatta kalmıştır.¹⁰ Balı arılar üretmez, sadece aracılık ederler: Çünkü bal 'havadan düşer'.¹¹ Antik dünyada bilim ve mitoloji arasında bu hususta görünen ciddi bir anlaşmazlık yok gibidir, genel inanç balın gökyüzünden yeryüzüne damladığı yönündedir.¹² Ölümsüzlük veren Tanrıların gıdası, *ros caelestis*, gökten damlayan ilahi sıvı 'cennetin çiy damlası'dır.¹³ Bizans'da *Hexaameron*, balın cennetten çiy tanesi şeklinde çiçeklerin üzerine düştüğünü yinelemiştir, bilge arının bu son derece değerli şifa veren sıvıyı bizim için topladığını bildirir. Gökyüzünden çiçeklerin üzerine damlayan ve arıların bizim için topladığı bu altın renkli sıvı terkihi ile *mirabilis mos*, yani bir mucizedir.¹⁴ Ya da bal çiçekler yerine ağaçların hurma gibi tatlılarıdır, onların çok özel meyveleridir ve söz konusu ilahi sıvıyı bazen bize ağaçlar sunmaktadır.¹⁵

"Arı Ülkesi" olarak anılan Aşağı ve Yukarı Mısır Krallığının firavunları arı-koruyucuları olarak çağrılmaktadır.¹⁶ Mısır'da 26. Hanedan' ait Pabasa Mezar Odası ve Rekhmire Mezar Odası'nda İÖ. Üçüncü binden birinci bin ortasına tarihlenen yatay silindirik şeklindeki kovan ve bal üretimine dair tasvirler ve hiyerogliflerde, balı sadece elit tabakanın tatlandırıcı olarak kullanma ayrıcalığına sahip olduğu (1), balın krallara sunulan değerli bir hediye olduğu (2) ve balmununun sihirli gücüyle medikal amaçlı çok önemli bir merhem olduğu (3) anlatılmaktadır.¹⁷

Koruyuculuğu, şifa vermesi ve değerli bir hediye olması balın 3 temel özelliğidir ve bu ikonografik çalışma içinde sık sık karşılaşılabileceğimiz temel kavramlardır. Bunlar

6 Habercilerin İşleri 19:21-41; Korinthoslulara I. Mektup 15:32.

7 Virgil. Aen. I. 430; Callim. h.Ap.110ff.

8 Pind. Pyth. 4.106.

9 Cook, 1895, 12; Elderkin, 1939, 211-212.

10 Pseudo-Opian, Cynegetica, IV. 265-276 için Weitzmann,1984, 139.

11 Arist. HA 553a ve b.;Plin. NH 11, 46.

12 Plin. HN 11.12; Virgil. Geor. 4.1.

13 Basilius Magnus, Hexaameron, Homilae VIII. 4.30 için Schaff, 2011, 301 ve dipnot 1669.

14 Arist. HA 553b, 22, 29-30; Col. De re. 9.2. ve 9.14; Virgil. Ec. iv.30 ve Georg. iv.1; Plin. NH 11.12.

15 Diod. Sic. 17.75; Arist. HA 9.40; Erken 14. yüzyıla ait Bizans edebiyatçısı Theodore Hyrtakenos'a *Azize Anna'nın Bahçesi* betiminde bal bahçeden temin edilir. Mavroudi, 2002, 157.

16 Kalogirou ve Papakristoforou, 2018, 69.

17 Mazar, 2018, 40.

antik çağlardan günümüze değişmeden kalan unsurlar olmuşlardır. Mısır'da tapınakların kovanları vardır. Bu tapınaklar genellikle İsis adına, bir ana tanrıçaya adanmış kutsal mekânlardır. Tıpkı Mısır rahipleri gibi Hıristiyan rahipler de arıcılıkla uğraşacak, manastırlar bal üretim merkezleri haline gelecektir.¹⁸ Geç hanedanlık dönemlerinde mumyalama işlemi için reçine yerine bal kullanılmıştır.¹⁹ Böylece bal, ölü gömme/mezar ritüellerindeki yerine dair ilk ikonografik veriyi ortaya koyar. Arılar ölümden sonra minik kanatlarıyla melekler gibi uçup giden ruhlar ile ilişkilendirilir.²⁰ Cenaze gelenekleri arasında kovan bulundurmamak, arı tılsımları yerleştirmek, ölünün ardından ballı bir gıda hazırlamak, öbür dünyayla olan simgesel bağı, yakılan bir mum, arıların çıkardıkları ses ve balın naaşı muhafaza etme özelliği üzerine şu örnekler verilir: Girit'te Minoslular (İÖ. 3000-1450) "Ruhun Kovanı" olarak gördükleri 'kovan tipi *tholos*' mezarlar inşa etmişlerdir; Minos'un oğlu Glaukos balın içine düşüp boğulmuştur;²¹ Sardinya'daki Oliena kazılarında ortaya çıkan Roma İmparatorluk dönemine ait göğsünün tam ortasında ve vücudunun pek çok yerindeki arılarıyla bronz Aristaeus (Aristeo) heykelciği (Res. 1), Ortaçağ'da 300 adet altın arı ile birlikte gömülen Frank Kral I. Hilderik'i akla getirir (Res. 2);²² İÖ. 360-240'a ait bir mezarda kovanlar bulunmuştur;²³ ritüellerin önemli bir parçası olan ölü için hazırlanan ve onunla birlikte gömülen *μελιτοϋττα* ballı kek (ya da ballı ekmek) gibi sunular;²⁴ Herodotos'un Babililerin ölülerini bal ile yaktığını iddia etmesi ve İliada'da geçen Patroklos'un Cenazesi önemli bir örnektir;²⁵ Flavius Iosephus'un bildirdiğine göre Kral Aristobulus'un cesedi yurdu Judaea'ya bal içinde muhafaza edilerek getirilmiştir;²⁶ Büyük İskender, Susa'yı fethettiğinde saray hazinesinde 190 yıllık bal içinde korunmuş mükemmel renkte mor boyalar

Res. 1: Aristaeus, bronz heykelcik, İÖ. 3. yüzyıl, Cagliari Arkeoloji Müzesi, Sardinya. ([Museo Archeologico Nazionale Cagliari](#))

18 Athos Dağı Büyük Lavra Manastırı'na ait XII. yüzyıla ait kayıtlarda 1101/1012 yılı içinde tek bir keşişin 102 litre gibi fazla miktarda bal ürettiği görülmektedir. Bk. Anagnostakis, 2018, 112.

19 Forbes, 1957, 70-84.

20 Ransome, 2004, 107.

21 Elderkin, 1939, 212.

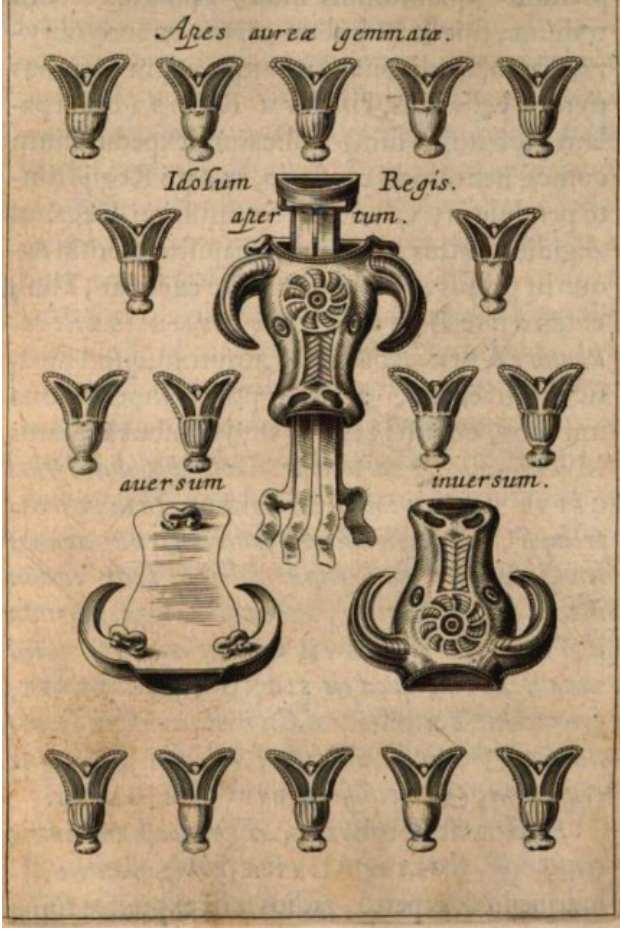
22 Ayrıca bk. Kahyaoğlu, 2011, "Hanedan Sembolü Olarak Arı", Acta Turcica III (I), 102-108.

23 Martelli, 2014, 2.

24 Aristoph. Lys. 601.

25 Hom. Ody.12.173-177; Hom.II.19.35.

26 Thackeray, 1966, 184; "bal cesetleri çürümekten koruyor", Plin. NH. XXII. 50.

Res. 2: I. Hilderik'in mezarında bulunan altın arılar ve boğa başı çizimleri, Jean Jacques Chifflet, *Anastasis Childerici I Francorum regis, siue Thesaurus sepulchralis Tornaci Neruiorum effossus & commentario illustratus*, Anvers, 1655, 141. ([İnternet Archive](#))

bulmuştur. Bal ile kralların rengi morun bu az bilinen özel birlikteliği Bizans ikonografisi içinde değerlendirilmektedir; zira *porphyrogennētos* olmakla övünen Bizans imparatorlarının ve çarınca gerilmeden önce İsa'nın giydiği purpura (erguvan) mor rengi mükemmelleştirmek ve de saklamak için bal adeta mucizevi bir maddedir.²⁷ O halde bir Doğu Roma imparatoru sadece mor giyemez, bal da giyer, ballandırılmış bir *khlamys* giyer.

Şekersiz antik dünyanın bal üretim merkezi konumundaki Anadolu'da balın izine İÖ. VII. yüzyıl öncesi, antik Mısırlıların çağdaşı Hititlerde rastlarız ve bal hakkında pek çok veri elde edebiliriz.²⁸ Bin Tanrılı Ülkenin halkı için görünen o ki bal, ritüellerin

27 Markos 15:17-20; Vitri. De ar. VII. 13. 3; Plu.Vit. IX.36. 1-3.

28 Koloniler Çağına (İÖ. 1950-1750) ait bir düğün ziyafetinin masraf listesi tabletinde bal yer alır. Bk. Albayrak, 2000, 2; Aynı döneme ait Boyalı Höyük'de in situ 'matara biçimli kap' içinde bal peteği kalıntısına rastlanmıştır. Bk. Erkut, 2011, 36-39.

ana unsurlarından biridir: Krallara bal hediye etmek, tanrılara bal sunmak, altarda bal yakmak, kurban etini balla yakmak Hititlerin dini ritüel uygulamalarındandır.²⁹ Roma çağında hala devam eden ‘bal yakma’ ritüellerinden Eski Ahit de bahseder.³⁰ Ritüeller çeşitlidir: bal veya ballı şarap ikram edilir, ekmeğe bal dökülür.³¹ Ballı ekmek ve peteğini, ekmek ile ilişkilendirmek ikonografik açıdan bu çalışma için önem arz eder. Hititlerde Tanrı Telipinu efsanesinde bulduğumuz ana tanrıça-bal ilişkisi ise de aynı oranda çok güçlü bir motiftir.³² Hitit Mitolojisinin “Ay Tanrıçası-arı-bal” birlikteliğinin binlerce yüzyıl sonra Anadolu’da başka bir ay tanrıçasıyla Ephesia Artemisia ile devam etmesi ve bu tekerrüre ek olarak aynı şehirde, yeniden Ephesos’ta, Erken Bizans Döneminde Theotokos ilan edilen Tanrı-anası Meryem’in arılar ile kurduğu ilişki, konuyu Anadolu ikonografisi çerçevesinden ele almamızın nedenini açıklar.

Ay (Tanrıçasına adanmış) bayramında sunulan ‘ballı ekmek’ (*mallit-ıu/milit-ıu*), bal ve balçıktan oluşan tanrıça heykelcikleri, sıklıkla dua metinlerine yazılan bal sözcüğü ve tanrılar için hazırlanan ziyafette bilhassa ballı şarap (ya da ballı bira) sunulması, Hitit dininde bala verilen öneminin nedeninin sorgulanmasına yol açar. Fermente bal olduğu tahmin edilen “Bal Şarabı” oldukça popüler bir içkidir. Plutarkhos’a göre insanlık balı keşfettiğinden beri bu içkiyi içmektedir. Bu içki, saf ya da düşük kalitede olsa da, kaynatılmış bala süt karıştırılarak hazırlanır. Fermente edilmiş ballı şarap ve süt ile yapılan libasyon sunusu İliada’da da anlatılır.³³ (Res. 3) Anadolu’da bildiğimiz kadarıyla Hititlerden itibaren hemen her toplulukta ve uygarlıkta, Bizans dönemi dahil sütlü/sütsüz bal şarabı içilmiştir.³⁴

29 Crane ve Graham, 1985, 31-34; Eski Ahit’de firavuna hediye olarak önerilenlerden biri baldır: “Bunun üzerine İsrail, “Öyleyse gidin” dedi, “Yalnız, torbalarınıza bu ülkenin en iyi ürünlerinden biraz pelesenk, biraz bal, kitre, laden, fıstık, badem koyun, Mısır’ın yöneticisine armağan olarak götürün.”, Yaradılış 43:11.

30 “*Rab’e sunacağın tahıl sunularının hiçbirine maya katılmamalı. Çünkü Rab için yakılan sunu içinde hiçbir zaman maya ya da bal yakılmamalı*”, Levililer 2:11; İbrani dilinde tanrılara sunulan yiyeceklerden biri olan bal kelimesi Eski Akad dili ile benzerliklere sahiptir. Bk. Mazar, 2018, 40.

31 Karauğuz, 2006, 96.

32 Hitit literatürüne ait bir Geç Hitit Çağı (MÖ 1190-620/600) kitabesinde büyük sevgi ve hayranlık duyulan anne için “O, bal gibidir”, “O, Talmun şehrinin balı, hurmasıdır” ifadeleri yer alır. Bk. Darga, 2015, 239-240.

33 Ayrıca hatırlamak gerekir ki *liba* ballı kek anlamına da gelir: [...] *Ovid’in Fasti’nden bir pasajda (III, 725SS) Baküs Şenliği törenlerinin neden liba adında tatlı kek sunmayı ve yemeyi içerdiğini açıklamakla söze başlar. Ve bu keklerin isminin Baküs’ün Latince isminden, Liber’den türediğini belirtir [...] Bu tatlı keklerin Baküs’e ikram edilmesi en uygun davranış olacaktır; çünkü o balı keşfetmekle itibar kazanmıştır. [...] pastoral dinin basit ritüelleri olan şarap ve balı ikram etmek [...] Panofsky, 2012, 89-90; Hom. II. 19.35.*

34 “Saf baldan daha tatlı olan bu, huzura doğru büyük bir adım olacaktır.” BMFD. XIII. 37. AUXENTIOS.1219; Doğer ve Armağan, 2014, 21; Dalby, 2014, 98-100, 148, 235, 175.

Haçlı Seferlerine dek Akdeniz dünyasının başlıca tatlandırıcısı olan balın saygınlığı yadsınmaz.³⁵ Onu cömertçe kullananlara saygınlık veren bu kıymetli tat pahalıdır. Hiç kuşkusuz şanslı bir azınlığın elde edebildiği bu harikulade lezzet, Bizans (Doğu Roma) İmparatorunun sarayındaki, Altın Salon'da yerlere biberiye serpilmiş ziyafetlerde fermente ballı-şarap içilmekte ve bal ile hazırlanmış olağanüstü süslemelerle donatılmış altın ve fildişi masalar üzerinde balla pişirilmiş yemekler ikram edilmektedir.³⁶ Hatta bir görgü tanığı bize Konstantinopolis'te Paskalya Pazarı Bayramında³⁷ İmparator ve alayı Aya-sofya'ya giderken imparatorluk zenginliğinin bir ifadesi olarak yolu üzerindeki çeşmeye ait heykellerinin ağız ve kulaklarından o gün bal akıtıldığını, su yerine çeşmenin deposunun 10.000 çömlek şarap ve 1000 çömlek bal ile doldurulduğunu bildirir.³⁸

VIII. ila XII. yüzyılları kapsayan Orta Bizans Hagiografyası bal konusunda başlıca başvuru kaynağıdır. Keşişlerin bal içeren manastır diyeti hakkında bilgi veren *Historia Monachorum* ve aylara göre öğünleri gösteren takvimler, *Typika* ve manastır kayıtları;³⁹ yanı

Res. 3: Artemis libasyon yapmaktadır, Attika beyaz zeminli bir lekythos, İÖ. yaklaşık 460–450, Eretria Kazısı, Louvre Müzesi, Paris. (Wikimedia - Artemis)

35 Aslında İS. I. yüzyılda Dioscorides ünlü eseri *De materia medica*'da şeker kamışından "sakcharon" olarak bahseder, ancak "kökeni Hindistan olan ve komşu Arap ülkelerinden elde edilen bir şeker türü (herhangi bir şeyle) birleştirilmiş baldır" şeklindeki ifadesi rağbet görmez. Dios. De mat. II, 119, 1 ve XII, 30, 7.

36 De cer.II, 52, 767; Doğer, 1998, 10; Doğer ve Armağan, 2014, 21.

37 Paskalya Pazar'ı İmparator Ayasofya'ya gider. De cer.II, Böl. 16, 97; Paskalya bayram programında Seremoniler Kitabı çeşmeden bahsetmez. De cer. I, Böl. 32, 171-177; Büyük Saray'da sürekli akan bir çeşmenin bulunduğu Trikonkhos haricinde Mavilerin ve Yeşillerin sahibi oldukları gibi büyük çeşmeli avlular bulunmaktadır. De cer. I, 296 ve 301 ve Dalby, 2014, 125.

38 Dalby, 2014, 61.

39 Sofist Hierophilus'un *Bir Beslenme Takvimi* için bk. Dalby, 2014, 174-183; Manastır yönetmeliğine göre, keşişlerin deposunda bulunan başlıca kalemler ekmek, baharatlar, zeytinyağını, şarap ve baldır. BMFD, XI. 23. PAKOURIANOS. 532; "Salı ve Perşembe günleri ek bir ikram olarak, yiyecekleri baklagiller balla hazırlanacak [...] Bal (tıbbi müstahzarlar için), ballı ekşi üzüm suyu hazırlanması [...] ve diğer bal harcamaları için, Pantokrator bayramında ve Kutsal Anargyroi bayramında[...]", BMFD, XII. 28. PANTOKRATOR. 747;

sıra X. yüzyılın Bizans antoloji koleksiyonları *Anthologia Graeca*'sı ile *Peri Trophon Dyonameos* ve *De Cibis* olarak tanınan “Yiyecekler Üzerine” elyazma derlemeler;⁴⁰ Bizans kilise müziği, *melisma* ve arıya övgü ilahileri *hymnoslar*; yerel bal üretimine teşvik eden, kovan ve balın koruyucu Azizleri ve mucizelerle dolu *vitalar* (yaşam öyküleri); *martir*lere uygulanan işkencelerde de balı buluruz. Dirrahium (Dyrrachion) piskoposu Aziz Asteios (ö. İS. 98) vücudu bal ile kaplanarak güneşin altında ölüme terk edilmiştir;⁴¹ Sevilalı İsidorus'un *Etyymologiae*'sında, Suda'nın *Lexicon*'u ve *Etymologicum Magnum* gibi Ortaçağ ansiklopedilerinde; arıcılık faaliyetleri hakkında X. yüzyıla ait VII. Konstantin Porphyrogenitus'un *Γεωπονικά*'sında; XI. yüzyıla ait güçlü Bizans etkileri görülen Latince *Exultet Ruloları*'nda; arıcılık faaliyetleri hakkında en geç XI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Makedon Rönesansı'nın ürünü Pseudo-Oppian'ın *Cynegetica* ‘Avcılık Üzerine’ elyazması minyatürlerinde (Venedik Marciana *Codexi* Marc. Gr. 479); Paris Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan *Parisinus graecus 135* elyazmasında; Bilge Leo VI.'nın *Taktika*'sında;⁴² medikal ve farmakoloji koleksiyonları içeren Geç Roma döneminin en önemli eczacısı Anazarboslu Pedanius Dioscorides'in *Materia Medika*'sında bala tam bir bölüm ayrılmıştır. XIV. yüzyıla ait *Hippokrates Yazması* reçeteleri, İS. VII. yüzyılda Yunan Paulus Aegineta'nın *Medikal Çalışmaları*, otacılık üzerine *Cotton MS Vitellius* kopyaları; II. Manuel Palaiologos'un *Oneirokritikonu* ve diğer Bizans rüya tabirleri kitapları, Ortaçağ tılsımları; Bizans Sanatının çeşitli dönemlerine ait literatür taraması dahilinde *Barlaam ve Joasaph* öyküsü gibi profan edebiyata ait örnekler;⁴³ *Vişya Genesis* olarak da bilinen *Codex Vindobonensis theol. graec. 31* elyazmasında minyatürleri arasında bulunan Eski Ahit kahramanları *Asenat ile Yusuf* ve onlara ait mistik bir anlatı içeren “*Anecdota Syriaca*” MS. Syriac #17 202 numaralı derleme; XI. yüzyıla ait Bizans sanatının değerli bir örneği fildişi rozetli “Savaşçılar ve Dansözler” olarak isimlendirilen kutu; VI. yüzyıla ait mozaikler: Tunus'ta VI. yüzyıla ait *Kelibia Vaftizhanesinin* ünlü mozaik vaftiz havuzu; Justinianus dönemine ait Ürdün *Madaba Theotokos Bazilikası* narteksisi ve Ravenna *Classe Aziz Apollinare Bazilikası* apsis mozaikleri; Basilius Magnus'un *Hexaameron*'u; X. yüzyılın Bilge İmparator VI. Leo'nun *Eparch*'ı; X. yüzyılın ikinci

---

“Palmiye Pazarı ve [Müjde] ile ilgili olarak [...] haftanın Çarşamba ve Cuma günleri olduğu gibi yemeliyiz, baklagiller, taze sebzeler, eldeki meyveler ve bal veya bal ile tatlandırılmış sıcak su ile yetinmeliyiz.”, BMFD, XII.1145, MACHAIRAS.34.; Oruç devresinde bal için BMFD, XIV. 58. MENOIKEION. 1598; Doğer ve Armağan, 2014, 20, 26.

40 İngilizce çevirileri için bk.: *De cibis* için Ideler, 1841-1842 ve *Peri Trophon Dyonameos* için Delatte, 1939.

41 Christidou, 2014, 142.

42 Biyolojik bir silah olarak arı zehirinin askeri amaçla kullanılması Aeneas Tacticus ve Appianus'un Tünel Savaşları'nda anlatılır: Savaşlarda açılan tünellere arıların salıverilmesidir. Bilge Leon'nun *Taktika*'sında (895-907) geçen bu bilgi, antik çağ bilgilerini sonraki yüzyıllarda değerlendirildiğine dair bir örnektir.

43 “Erdem balı”, “Dallarından bal damlayan ağaç” ve dünyanın zevklerinin tatlılığını ifade eden balın damlası gibi önemli ikonografik kavramları taşıyan alegorik hikaye Şamlı Aziz Yuhanna'ya (ö.749) atfedilir. bk. John Damascene, XIII, 139, 147-149.

yarısına tarihlenen İmparator VII. Konstantin Porphyrogenetos'un *De ceremonii* ve *De administrando Imperio*'su; *Corpus Iuris Civilis* içeriğinde yer alan *Iustiniani Institutiones*'de bal ticaretine ilişkin kanun maddeleri arasında arılara rastlanır.

Anadolu'nun kendine özgü arısı *Apismellifera anatoliaca* üretken özelliğiyle Akdeniz dünyasında nam salmış, İÖ. X.-IX. Yüzyıla ait Tel Rehov'da arıcılık merkezine ait kazılarda dahi Anadolu arısının izine rastlanmıştır.⁴⁴ Antik dünyanın en ilginç ihraç ürünü olduğunu kabul etmek gerekir. Anadolu'nun önemli bal üretim merkezleri Bizans İmparatorluğu hakimiyeti sırasında faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Miletos şehri Ege dünyasında arıcılık ile uğraşan en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Miletos'un tam karşısında kıyıya oldukça yakın, Miletos'a bağlı Agathonisi Adası'nda (günümüzdeki ismi ile Eşek Adası) arkeolojik veriler ışığında bir arı çiftliği kurulduğu ve İÖ. geç III. yüzyıl ile İS. I. yüzyıl arasına tarihlenen 5 tip yatay pişmiş toprak kovan üretimi yapıldığı anlaşılmıştır. Lakin daha sonraki yüzyıllara ait kanıtlar yetersiz kalmıştır.⁴⁵

Romalıların Asia Eyaleti içinde Theangela (Tragaia) ise balı ile ünlü diğer bir merkezdir. Theangela balının Anadolu'dan gemiyle Mısır'a ihraç edildiğini İS. III. yüzyılın ortalarına tarihlenen Zenon arşivinden öğrenilmektedir.⁴⁶ Bizans döneminde de arıcılık faaliyetlerinin devam ettiğini varsaydığımız bu beldede günümüzde hala arıcılığa devam eden atalarının modern mirasçıları merkezin yaklaşık 9 km. kuzeyinde yer alan köylerine 'Mumcular' adını vermişlerdir.⁴⁷

Bizans'da arı kültürüne dair maddi kanıtlar ne yazık ki yeterli değildir. Kendinden önceki dönemlerde kullanılan kovan çeşitlerinin Bizans dönemlerinde kullanılmaya devam ettiğini Pseudo-Oppian'ın 'Avcılık üzerine' *Cynegetica* Codex gr. 479'da tasvir edilen tek tarafı açık *monostomes* tipi yatay silindir kovan tasvirinden anlıyoruz. (Res. 4) Pseudo-Oppian'ın IV. kitabında yer alan 'Dionysos'un Çocukluğu' siklusu içinde yer alan Aristaeus için "koyunlardan bir sürü kuran ilk kişidir; yabani zeytin meyvesinin yağını ilk önce o sıktı; peynir mayası ile sütü ilk kez o kesti; meşe ağacından nazik arılar getirdi ve onları kovanlara kapattı; aynı zamanda İno'nun sandığından bebek Dionysus'u alarak onu mağarasına taşıdı ve burada Dryadlar, arılarla Nympheler ve Euboia bakireleri ve Aonian kadınlarıyla birlikte emzirdi"⁴⁸ denmektedir. Minyatürde Aristaeus'u arıları meşe ağacından yatay bir kovana aktarıırken görmekteyiz. (Res.5) Benzer yatay kovan örneğine -muhtemelen sırsız topraktan- Bizans sanatının önemli bir eseri *Nazianzoslu Gregorios Homilie*'si *cod. Taphou 14*'de rastlıyoruz. Lakin bu erken XI. yüzyıl kovan tipi, Pseudo-Oppian betimlemesinde gösterilen kovan biçiminden ufak bir fark ile ayrılır: yatay kovanın her iki tarafı da açıktır. (Res.8). Başka bir örnek ise tasviri Aristaeus'un

44 Mazar, 2018, 44; Bloch ve Mazar vd., 2010, 11240.

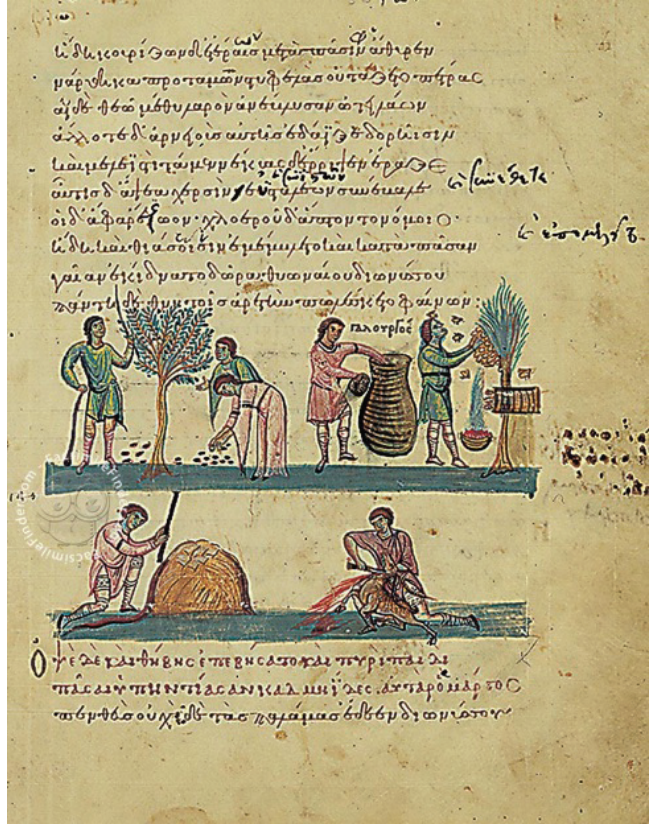
45 Karatasios ve Triantafyllidis, 2015, 205; Giannas, 2018, 79.

46 Sevin, 2001, 131; Lenger, 2011, 30.

47 Bean, 2000, 134.

48 Weitzmann, 1984, 139.

Res. 4:
“Aristaeus ve Dionysus’un
Çocukluğu”, Pseudo-Oppian,
Cynegetica Codex Marc.
gr. 479, Ulusal Marcianva
Kütüphanesi, Venedik.
(Ziereis Facsimiles)

Res. 5:
“Aristaeus ve Dionysus’un
Çocukluğu” siklusundan
detay, Pseudo-Oppian,
Cynegetica gr. 479.
Weitzmann, 1984, Resim
165 Fol.62, XLV.

kullandığı kovan tasvirine oldukça benzer, ancak Nazianzoslu Gregorios Homilie'sindeki yatay kovan tipi gibi her iki tarafı bir işleve sahiptir; bu kovan tipi bir Exultet Rulosu olan *MS Lat. 2* elyazmasında da bulunur ve en erken X. en geç XIII. Yüzyıla tarihlenmiştir. (Res.30) Nif - Olympus Dağında Başpınar Kilisesi olarak adlandırılan yapı kazısından neredeyse bütün halde ele geçirilmiş Bizans dönemine ait örnek bu bağlamda oldukça önemlidir. Her iki tarafı da açık olan kovanın tek mi, çift taraflı bir *distomes* mi olduğu bilinmemektedir. (Res. 9 ve 10) Hem yatay hem de dikey kullanıma uygun bu sınırsız toprak kovan korunmuş parçalarıyla bir bütün olarak 49 cm uzunluğundadır.⁴⁹

Paris Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan Bizans elyazması bir Eski Ahit *Parisinus graecus 135* elyazmasında *folio 145r*'de 'İnek Sağan Bizanslı Bir Kadın' figürü ve sağında üç arı kovanı minyatürü eşine az rastlanan gerçeklikte resmedilmiştir. (Res. 6) Kaligrafi ustası Manuel Tzykandeles'in 1362 tarihli kopyası, Eski Ahit'ten *Job (Eyüp) 20:17* metninin ilgili siklusu içinde yer alır. Metinde geçen konuyla bağlantılı olarak tereyağ ve bal üretimini ifade etmek amacıyla süt sağma eylemi yanına kovanlar yerleştirilerek kırsal faaliyetler anlatılmıştır.⁵⁰ Minyatürde ahşap kasa içinde katlı kovan tipi de resmedilmiştir.⁵¹ Günümüzde de en çok kullanılan kovan tipidir. Yine ahşap kasa içinde katlı kovan tipine bir örnek Exultet Rulolarından Vatikan koleksiyonuna ait *Vat. Lat. 9820 Troia 3* (1150-1200) rotulusunda betimlenmiş ve ahşap katlı kovanlardan çıkan arılar ise bahar dalları çiçek açmış ağaca doğru uçmaktadır.⁵² (Res. 7). Ahşap kasaya diğer bir örnek IX. yüzyılın en geç ikinci yarısına tarihlenen bir Bizans *florilegium*'u olan *Sacra Parallela Cod. Parisinus Graecus 923*'de yer almıştır ancak ahşap kovandan ziyade daha çok bir yük kasasını andırır, içinden çıkan (ya da içine dolaşan) arılarla betimlenmiştir. Bizans'ın *Geoponika*'sı arı duvarları, arı bahçeleri gibi pek çok yöntemden ve farklı kovan tiplerinden ayrıntıları ile bildirir.⁵³

Res. 6: "İnek Sağan Bizanslı Köylü Kadın, eşi ve kovanlar", *Job 20:17*'e ait minyatür, *Parisinus graecus 135*, fol. 145r., Bibliothèque Nationale de France, Paris. *Linardou*, 2011, Fig. 4., s. 241.

49 Doğer, 2015, 65-66.

50 Minyatür metninin konusu dinsizlerin hazinelerine atıfta bulunan 17. ayete dayanır: "Haksız yere toplanan serveti kusakak; bir gazap habercisi onu evinden çıkaracak. Ve yılanların zehrini emmesine izin ver; ve bırak yılanın dili onu öldürsün. Meraların sütünü görmesin, ne de malzemeleri bal ve tereyağı" *Job 20:17*; *Linardou*, 2011, 235-243 ve Fig. 4., 241.

51 Kovan tipleri için bk. *Crane*, 1999, 176 ve 198, 207, 212, 222.

52 *Germanidou*, 2014, 261.

53 *Geop. XV. 2, 9* için *Dalby*, 2011, 287-298.

Res. 7: Ahşap kasa katlı kovan ve uçan arılar, *Exultet Rulo Troia* (FG) 12. yüzyılın ikinci yarısı, Archivio Capitolare di Troia, Bari. ([Cartantica](#))

Res. 8: Sırsız toprak yatay kovan tasvirleri, *Nazianzos 'lu Gregorios'un Homilisi cod. Taphou 14*, Konstantinopolis 1075-1085, Rum Patrikhane Kütüphanesi, Kudüs. *Germanidou*, 2018, Fig.6, s.97.

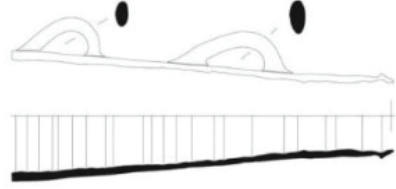
VI. yüzyıl Roma Tarım Kanunları içinde Justinianus'un *Corpus Iuris Civilis*'inde *Iustiniani Institutiones* (İS. 535) kısmı: "Arılar da doğaları gereği vahşidir. Bu nedenle, siz onları koymayacaksanız ağacınızın üzerinde toplanan arılar, artık sizin ağacınızda yuvalarını kuran kuşlardan sayılırlar; yani herhangi biri onları kovalarsa, sahibi olur. Herhangi biri de arıların yapmış olabileceği petekleri alma özgürlüğüne sahiptir. Ama elbette, herhangi bir şey alınmadan önce toprağınıza giren birini görürseniz, onun girmesini engelleme hakkınız vardır. Kovandan uçan bir sürü, gözünüzün önünde olduğu sürece hala sizin olarak kabul edilir ve kolayca takip edilebilir; aksi takdirde onu alan ilk kişinin mülkü olur."⁵⁴ Ağaç kovuğunda yapılan arıcılığa dair, bilhassa bugün hala Türkiye'de Güneybatı Anadolu'da uygulanan çam balı arıcılık yöntemlerinin - *Cynegetica*'da anlatıldığı gibi - Antikiteden beri değişmeden icra edilmekte olduğunu görüyoruz.⁵⁵

54 Corp. Iur. Civ.,Inst. II, I. Böl.14: Arılar.

55 Pseudo-Oppian, *Cynegetica*, IV. 265-276 için Weitzmann,1984, 139.

Konstantinopolis'te kürk ile birlikte anılan bal ve balmumu satışı, arı ürünlerinin lüks tüketim malları arasında sayıldığına dair bir işarettir ve yüksek kazanç sağlanmasından ötürü İS. X. yüzyılda başkentte bilhassa Bizans İmparatorluğu ile Ruslar arasında önemli ticaret anlaşmaları yapılmasını gerektirmiştir.⁵⁶ İmparator Bilge Leo'nun "mükemmel" *Eparqh Kitabı*'nda arıcılardan, bal ve balmumu uzmanlarından ve en çok kar elde eden balmumu tüccarlarından söz edildiği belirlenmiştir.⁵⁷ Adalya kenti de XIV. yüzyılda bir ihraç ürünü olarak yoğun balmumu ticareti ile bilinir.⁵⁸

Antik dönemde tüm ballar 'Hymnetus' (kekik balı) Attika Balı ile kıyaslanır. Anadolu'da Lykia bölgesinin Toros ve Korakesium (Alanya) balının, Karia bölgesindeki Theangela'nın, kuzeybatı Ege bölgesindeki Aolis balının ve kuzeyde Pontus balının bahsi geçmektedir.⁵⁹ Kuzey Anadolu balı ise gerek Roma dönemi öncesi, gerek Bizans literatüründe deliliğe yol açan yabancı bal olarak karşımıza çıkmaktadır. Strabon *Geographia*'sı mitolojik hikaye ve şiirlere konu olan Anadolu Pontus'un bilhassa doğusunda bulunan bu yaban balının olağandışı etkilerini anlatır: "[...] bunlar ağaç dallarından elde edilen çıldirtan bal" hazırlamışlardır. Bu bal insanları zehirlenmiş ve halüsinasyonlar görmelerine sebep olmuştur.⁶⁰ Erken Bizans Döneminin *Dioscorides* yazımında Pontus'tan gelen balın yanıklara çok iyi geldiği ancak oral olarak alınırsa şiddetli terlemeye yol açtığı gibi bir takım yan etkiler gösterdiğini söylemesi, Strabon'un "çıldirtan bal" betimi ile uyum arz eder.⁶¹ Ancak Pontus balının söz konusu uyuşturucu özelliği, 'arılar, bal ve gerçeği söylemek' şeklinde kurulan önermede bazı kutsal içecek-

Res. 9 ve 10: Nif/Olympos Dağı Başpınar Kilisesi Kazısında ele geçirilen, tek veya çift (distomes) tarafı açık, yatay veya dikey kullanıma uygun, sırsız toprak kovan. *Doğur*, 2015, Pl. IX, Resim 43, s. 65.

56 Cameron, 2018, 43.

57 Germanidou, 2018, 95; Koder, 1991, 31.

58 Bulut, 2015, 103.

59 Crane, 1999, 47, 197; Lenger, 2011, 28-35.

60 Strabon, Geo. XII.3.18; Xen. An. 4.8.20; Karadeniz Dağlarında yetişen ormangülü (Rhododendron) çiçeğinden toplanan andromedotoksin maddesinin zehirli olduğu ifade edilir. Gurney, 1990, 86-92.

61 Dios. De mat. 2.101-3.

lerin *hydromanteia*⁶² niteliği açısından bir köprü niteliğindedir. Anadolu'da rastlanan bu "bal sarhoşluğu" bazı kehanet metodları arasındadır⁶³. Sıvı balın sihirli gücüne inanılması ona iksir niteliği atfedilmesine sebep olmuş, fermente balın ritüellerdeki önemini daha iyi anlamamıza yol açmıştır.

Hititçe *melit* ile şarap anlamına gelen ve daha çok kendinden geçme/sarhoş etme özelliğine vurgu yapan *medhu* kelimeleriyle ifade edilen bizim bugün algıladığımız şaraptan farklı kastedilen içeceğin 'ballı fermente edilmiş likör' olduğudur. Dionysos'un yeni icadı 'şarap' içeceği *fermente bal* ya da *bal likörü*⁶⁴ (bira gibi diğer sıvılar süte katılarak hazırlanan *melikraton*, suyla karıştırılarak fermente edilen *hydrome*; kaliteli yıllanmış şaraba katılarak hazırlanan *mulsum* haricinde) olması kuvvetle ihtimaldir; bir şekilde kehanet ile ilişkili geleceğe dair öngörü sahibi olmayı da sağlayan ballı içki, topluluğun dini lider figürünün kontrolü altında sunulmuştur. Dionysos, asma ile şarabı aynı zamanda balı da keşfeden tanrıdır.⁶⁵ (Res. 11) Sonuç itibarıyla, tanrılardan geldiğine inanılan *ros caelestis* mucizevi balın ölümsüzlük ve de şifa veren *ambrosia* özülüyle hazırlanan bu tatlı içki ile kahin olmak arasında güçlü bir ilişki kurulmuş, bu ballı içki sayesinde kehanette bulunabilme yetisi bala iksir olma niteliği yüklemiştir. Ballı sıvıyla kazanılan ilahî güç özelliği Hıristiyan ikonografisinde hem figüratif hem de kanonik yapılandırmayla yeniden karşımıza çıkacaktır.

Res. 11: Üzüm salkımı şeklinde Dionysos, freskodan detay, Yüzüncü Yıl Evi (Centenario), Pompei, İÖ. 79, Napoli Ulusal Arkeoloji Müzesi, Napoli. (Wikimedia - Bacchus)

62 Eski Yunanca'da kehanet anlamında *mantikos* (μαντικός)'tan gelen ek, kehanette bulunmak ile ilintilidir.

63 Pindaros'un 'İamos' hikayesinde, Apollon'un -Euadne'den oğlu- Olympialı kahraman İamos (Menekşeli Çocuk) bebekken "arıların masum iksirleri" ile beslenerek büyütülmüştür. Masum iksir ile kastedilen bal ile büyütüldüğü için kaderi kahin olmaktadır. Scheinberg, 1979, 16 ve 19.

64 Bizansta bal likörü için bk. Dalby, 2014, 98, 100.

65 *Ov. Fast.* III, 725ss.

Bal ve Üzüm

Ortaçağın Eski Yüksek Almanca devirlerinde, Karolenj (750-910) ve Ottolar devri dahil 300 yılı kapsayan 2 dönem boyunca çiftçi-köylüler arasında eski ritüeller, büyü formülleri yaşamaya devam etmiştir. Bir arı görülünce durup bir dilek dilenir, tarlaların verimliliği, hayvanların ve çocuklarının sağlığı için köylüler atalarından miras kalan tılsımlara duaları ekleyerek bu tılsımları kullanmaya devam etmiştir. Kilise uygun bulunduğu yerel adetlerin dine adapte edilmesine imkân vermiştir. Örneğin, atalarından öğrendikleri gibi ‘Arı Tılsımı’ okuyan çiftçiden, bu tılsımı Meryem ve İsa’ya adayarak okuması önerilmiştir. X. yüzyılda, IX. yüzyıla ait bir elyazması kopyasına bazı tılsımlar kaydedilmiş, biri bugün Vatikan arşivlerinde Aziz Augustine dualarını taşıyan bir elyazmada, diğeryise Viyana’da X. yüzyıla ait bir yazma içinde korunmuştur.⁶⁶ Diğer yandan, doğuda Doğu Roma topraklarında batıl inançların, hem komşu doğu kültürleri hem de Antik çağ literatürünün etkisi altında olduğu görülür. II. Manuel Palaiologos’un *Oneirokritikonu*’ndan anladığımız üzere sadece yerel bir inanç değil sarayda da ‘rüyada evde arıların görülmesi’ düşmanlara (veya halkın ayaklanmasına) işaret sayılmıştır.⁶⁷ Arıların, ordu ve askerlerle eş tutulması Aristoteles’e dayanmaktadır.⁶⁸ Nitekim Niketas Khoniates (1155-1217) saraydaki ısrarlı ricacıları arılara benzetirken *bir kayanın kovuğundan fıskıran arı hevenki* benzetmesi yapar.⁶⁹ *Animalium Historia*’yı referans alan başka bir örnek ise “*Venedikliler, sürekli oğul veren arılar gibi bütün Bizans Devleti içine yayıldılar; birer Bizanslı gibi yaşadılar ve çoğaldılar*” ifadesidir, kastedilen olumsuz anlam yüklenmiş eşek arıları veya yaban arıları olmalıdır. Lakin ünlü siyaset adamının “arı hevenki” metaforu bu çalışma için dikkat çekici bir tamlamadır. Hevenk, üzüm gibi meyve salkımları için kullanılan bir kelime olup *arı hevenki* ile kastettiği bir nevi ‘arı-salkımı’dır. XIII. yüzyılda tarihçi Khoniates’in lügatından çıkan bu benzetmenin hem ikonografide hem de doğada bir karşılığının bulunması bu ikonografik çalışmanın başlangıç noktasını oluşturur.

Hıristiyan ikonografisine aktarımlar içinde dikkatimizi çeken Ege Geç Bronz Çağı’na ait Ege estetiğini ve Ege ikonografisini yansıtan Minos ve Miken altın mühür yüzükleri ilk referans kaynaklarıdır. Başlıca unsurları ana tanrıça olduğu düşünülen kadın figürü, kutsal ağaç ve meyve bulunan yüzük tasvirleri, kayaya diz çökme, uçan kuş, tapınağa hizmet ve yüksekten selamlama gibi ikonografik anlatımlar içerir.⁷⁰ Bazı tasvirlerde kutsal

66 “*Mesih, bir arı oğul verdi dışarıda; Gel yamacıma, gel benim küçüğüm; Kutsanmış bir huzur...*” Power, 2019, dipnot 16 ve 17, 66 ve 67.

67 Oberhelman, 2008, m.94, 155; ayrıca a.g.e. Danyal’ın *Oneirokritikonu*, m337-338-339, 108; Nikephoros’un *Oneirokritikonu*, m114, 135 ve m69 ve dipnot 217, 147; Germanos’un *Oneirokritikonu*, m132, 161 ve m214, 164; Anonim *Oneirokritikonu*, m259, 182; Rüyalarda bal yemenin olumsuzluğa yorulması ise rüyaların olacakların tersine işaret etmesi ile alakalı bir batıl inanca dayanır. Son derece tatlı bir şey olan balı yemenin tersi, acı bir durumla karşılaşılacağı beklenir. a.g.e. Danyal’ın *Oneirokritikonu*, dipnot 356, 108.

68 *Arist. HA* 488a.

69 *Hom. Il. 2. 87.*

70 Girit balı ile ünlü bir arıcılık merkezi Knossos Sarayı’na dair zengin arkeolojik buluntular; Ege ve Akdeniz’de Geç Antik Çağı etkileyen Geç Minos arıcılık yöntemleri, kovanlar çeşitleri,

ağaçlar ve meyveler ile birlikte büyük küçük arılar da görürüz. (Res.12a,b, c, d ve e) Meyveler veya meyve gibi görünen salkımlar üzüm tanelerine benzemekte ve yumrular halinde ağaçtan sarkmaktadır. Bu form kriterine sarkan, yuvarlak biçime sahip her tür meyve, bilhassa hurma ve kozalaklar da dahil edilir. (Res.15) Ayrıca tasvir edilen kutsal ağacın “meyveleri taneli, üzüme benzer” forma sahip meyvenin üzerine konmuş veya etrafını sarmış çok sayıda arı olduğu da iddia edilmiştir.⁷¹ (Res.12a) Doğada örneklerine rastlanan ve arı sürüsünün meydana getirdiği bu form üzüm salkımlarına benzetilmiştir.⁷² Bizans *Geoponika*'sında bu doğa olayı için *arı-üzümü* anlamına gelen βοτρυδών (Yun. melisostafillo) kelimesi kullanılmıştır, ‘beegrape’ olan İngilizce tercümesi formu çok daha iyi tasvir eder. (Res. 14) Burada en çarpıcı bilgi, arı sürüsü ile üzüm salkımı için aynı kelimenin kullanılmasıdır: Homeros *İliada*'da üzüm salkımı anlamına gelen βότρυς kelimesini ağaçtaki arılar için kullanılır.⁷³ Virgilius ise kovanlarını terk eden arıların, merkezinde kraliçe-arının bulunduğu salkım benzeri şekle bürünerek bir ağacın dalında saatlerce hatta günlerce kalabildiklerini anlatır.⁷⁴ Niketas Khoniates'in arı hevenki ifadesinden başlayarak geldiğimiz nokta Hıristiyan ikonografisindeki karşılığıdır. Bizi *eukhariste*'ye (ökariste) sevk eden ‘arı üzümü’ nün imgesel-kavramsal birlikteliğidir: Üzüm Salkımı/Şarap - Arı Sürüsü/Bal özdeşliği. Geç Antikçağ dünyasının insanları için iyi bilinen bu şema, hagiograflar tarafından incelikle yeniden değerlendirilmiş olmalıdır. (Res. 13)

Geç Justinianus Döneminin görkemli mozaiklerine sahip Ravenna'da, Classe Aziz Apollinare Bazilikası (İS. 534-536 ve 549) apsisinin baş döndüren ikonografik zenginliğinin tam ortasında Suriyeli martır (martir) Aziz Apollinare durur, ancak giydiği *porphyra casula* üzerindeki altın arılar ne yazık ki dikkati çeken ilk hayvanlar değildir.⁷⁵ (Res.17a) II. veya III. yüzyılda yaşamış Antiokhialı Aziz Apollinare oldukça canlı *topos* ve *kosmos* tasvirinin merkezinde güzel kokulu, Tanrıça'nın beyaz zambakları arasında orans yapmakta ve İtalyanca'da çiçektozu anlamına gelen *il polline* (polen) kelimesinden türeyen ismi *pollinare / impollinare* (İtal.) eylemine uygun olarak adeta doğaya çiçek tozlarını silmekte. Arıları çeken polenleri isminde taşıyan Aziz Apollinare tüm arıları (*apis*) da üzerinde taşır, bir arı sürüsünü bir araya toplamayı başarmıştır. Erguvani *casula*, belki de Arianlara karşı elde edilen zaferin bir ifadesi olarak Merovenj I. Hilderik'in (ö. İS. 481) mezarında bulunan 300 altın arıya referans yoğun bir şekilde arılarla süslenmiştir. (Res. 17b) Classe Aziz Apollinare Bazilikası apsis kemerinin iki yanında, sağda ve

---

yaban balı toplayıcılığına ışık tutan daha fazla arkeolojik veri için bk. Harissis, 2018, 20 ve 21.

71 Harissis ve Harissis, 2009, 41-51.

72 Arı sürüsünü üzüm salkımları ile etimolojik bağlamda karşılaştırmışlardır. *Var. De re rus.* 3.16.29; *Virgil. Geor.* 4.557; *Plin. HN.*11.18; üzüm hasadı ile bal hasadı için aynı terminoloji kullanılmıştır. *Mosch. Bion.* 3.35; “*mellis vindemia*” ifadesi de kullanılmıştır. *Col. De re.* 9.15.1; Harissis ve Harissis, 2009, 32-51.

73 *Hom. Il.* 2.89

74 *Virgil. Aen.*7. 64-66.

75 Ridolfi, 2005, 32-33.

Res. 12a: Miken altın yüzük ve detayı, CMSI,126. *Harissis*, 2018, Fig. 31, s.43.

Res. 12b: Vapheio altın yüzüğü, CMSI, 219. *Harissis*, 2018, Fig. 31, s.43.

Res. 12c: Poros «Yeni Yüzük» altın yüzüğü HM 1629. *Harissis*, 2018, Fig. 31, s.43.

solda, simetrik yükselen iki mozaik palmiye ağacından yukarıda bahsettiğimiz kriterlere uygun meyveler sarkar ve böylece kompozisyonda bütünlük sağlanır.⁷⁶ (Res.18 ve Res.15) Klasik literatürü akla getiren Ovidius'un Altın Çağı gibi bal ağaçlardan damlar!⁷⁷

İkonografisi *eukhariste* ile bağdaşan 'arı sürüsü/bal' paralelinde 'cemaat-üzüm salkımı' (βότρυς) imgesel-kavramsal birliğini de Classe'deki Aziz Apollinare Bazilikası'nın apsisinde bulmaktayız: Bir Hıristiyan topluluk, diğer bir deyişle cemaat ya da 'Çoban'ın sürüsü', arılar gibi bir araya geldiklerinde bir üzüm salkımı oluştururlar.

76 IX. veya X. yüzyılın ünlü Nazianzolu Gregorios *Homilisi* Paris kopyasında yer alan tam sayfa minyatürde benzer bir düzen görülür; niş içinde merkezde Aziz ve iki yanında aşağıya sarkan meyveleri ile simetrik düzenlenmiş iki ağaç yer alır. (Resim için bk. Maguire, 1998, 113-140, Res. 21: "Paris, Bibl. Nat. Gr. 550, folio 4, St. Gregory of Nazianzus")

77 Plin. HN 11.4-19.

Res. 12d:

- (8) Sellopoulo
altın yüzük
HM 1034;
(9) Kalyvia
altın yüzüğü
CMSII3, 114;
(11) Hagia
Triada mühürü
CMSII6;
(12) Berlin
altın yüzüğü
CMSXI, 29.
Harissis,
2018, Fig. 31,
s.43.

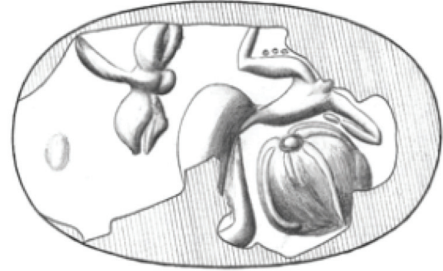
8

9

Merkezlerinde yer alan kraliçelerinin (veya Kral-arı βασιλεύς)⁷⁸ etrafında toplanarak ortak noktaları bal olan bu arılar, o bal sayesinde birbirlerine güçlü bir şekilde kenetlenmiş Tanrının meyvesini meydana getirirler. Suriye Piskoposu Apollinare da yüzlerce altın arıyı sırtlamış tam karşımızda durmaktadır. Arıların Ephesos ile ilişkisi Classe’de karşımıza çıkar. İS. 431 Ephesos’da İmparator II. Theodosius tarafından toplanılan Ephesos Ökümenik Konsili, Nestorius’a karşı birleşilerek Bakire Meryem’in Tanrısal Anneliğini onaylar.⁷⁹ Yaşlı çoban Apollinare, Paulus’un Ephesos’a verdiği öğüdü dinlemiştir: İşte her türden “Tüm sürü” buradadır!⁸⁰

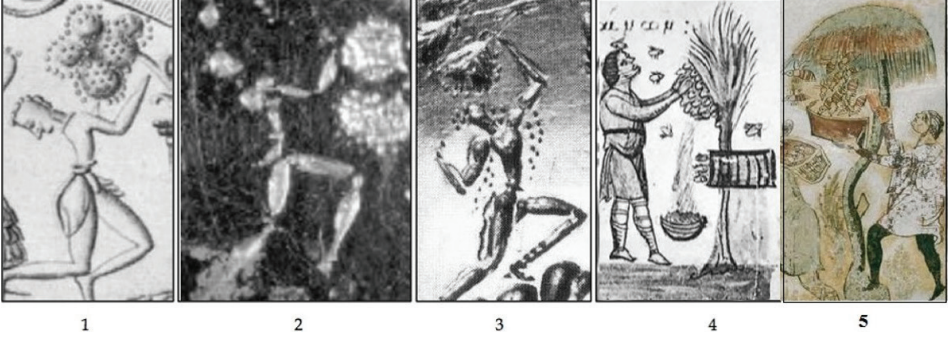

Res. 12e: Zakros mühürü CMSII7, 6.
Harissis, 2018, Fig. 32, s.46.

78 Aristo HA 553a ve 488a.

79 Dvornik, 1990, 12-15.

80 Paulus Ephesos’a haber göndermiş ve kilise topluluğunun ileri gelenlerini çağırmıştır: ‘Ephesos İhtiyarlarına Öğüt’ 20:17-38.

Res. 13: (1) Miken altın yüzüğünden detay; (2) Poros altın yüzüğünden detay; (3) Vapheio altın yüzüğünden detayları, *Harissis*, 2018, Fig.32, s.46; (4) *Cynegetica Cod. Marc. gr. 479* elyazması minyatüründe yer alan Aristaeus detayı, *Weitzmann*, 1984, Resim 165 Fol.62, XLV ; (5) Exultet Bari I Rulosu «Arılara Övgü» sahnesinden detay, 1030. ([Web Gallery of Art](#))

Arılar: Tanrının Sürüsü

Tanrının sürüsü⁸¹, azizler, martirler, keşişler, çileciler, 3 arıdan oluşan *impresa* (papalık işareti) kullanan Papa (VIII. Urbanus, 1568-1644) gibi din adamları, piskoposlar, kilise inşa edenler, Tanrının askerleri, kendini O'na adanmış çalışan, inançlı ve itaatkâr insanlardan meydana gelen tüm bu hizmetkârları arılar temsil etmektedir.

Arılara ilişkin ikonografik gelişimin Hıristiyanlıktan önce gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Görüşler antik dönemde arıların ve balın oynadığı dinsel ve kültürel rolün, büyük ölçüde Yunan ve Roma mitolojisine dayandığı yönündedir. Ancak, tanrıların mesajlarını taşıyan ‘hizmetkâr arı’ prototipi, Yunan’dan daha eski bir kültüre dayanır. Anadolu’ya ait bir erken örnekten, Hitit mitolojisinden modellenmiş olmalıdır. Aynı toprak üzerinde yüzyıllar boyunca hüküm süren Bizans dünyasının bu zengin ikonografik mirasa sahip olmadığını düşünmek yanlış olur. En iyi örnek Bizans’ın tarım dünyasının başlıca referans kaynağı *Geoponika*’dır. Bizans Γεωπονικά’sı (İS. 944-959) X. yüzyıldan önceki dönemlere ait, Helenistik dönem ve öncesine uzanan yazıların derlenmesinden oluşmuştur.⁸² Bu koleksiyonda Byzantium’un en çarpıcı arıcılık faaliyetleri anlatılmıştır. *Geoponika*’da ‘keşişler gibi’ bir başına yaşayan arılardan bahsedilir.⁸³ Bu dikkat çekici

81 ‘Tüm sürü’, ‘Tanrı’nın kilise topluluğu’ ve ‘Tanrı sürüsü’ için: “Kendinize ve Kutsal Ruh’un sizi gözetici atadığı tüm sürüyü -Tanrı’nın kilise topluluğunu- gütmeye dikkat edin; o kilise topluluğu ki, O bunu kendi kanıyla sağlamıştır.”, Habercilerin İşleri 20:28; “Bakımınız altındaki Tanrı sürüsüne çobanlık edin”, 1 Petrus 5:2.

82 *Geoponika*, VII. Konstantin Porphyrogenitus’e (İS. 905-959) atfedilen eser, Vindonius Anatolius (yakl. 350) ve Scholasticus Cassianus Bassus’a (yakl. 600) ait olduğu kabul edilen bölümlerle 20 ciltten meydana gelen bir koleksiyondur. Muhtemelen bu klasik metinler İS. 944–59 yılları arasında bir araya getirilerek derlenmiştir. Bk. Dalby, 2011.

83 Dalby, 2011, XV, 2, 9, 330.

Res. 14: Doğada ‘arı salkımı’.

Anadolu arısının ağaçlarda oluşturduğu koloni yapısı, diğer ismi ile “Arı Oğlu”, ilkbaharda arılar oğul işlemi yapmaktadır. (Arıcılık)

elleri ve ayaklarından sokmuş; ayakları üzerinde sıçrayana dek (kendine gelinceye ya da dirilinceye dek) sokmaya devam etmiştir, sonra balmumundan gözlerine, el ve ayaklarına sürüp onu ‘sarmış’ arındırmıştır. Ve bahar, Hatti Ülkesine geri dönmüştür!

Tanrı Telipinu Efsanesi ile elde ettiğimiz Anadolu ikonografisine dair kazanımlar şöyledir: Çok erken tarihli bir arı-tanrıça ikilisine rastlarız. ‘Göklerin hâkimi’ baba ve ‘Tanrının oğlu’ figürleri bulunur. Oğlunu arayan baba, Zeus’u hatırlatan, Göklerin Efendisi, bir fırtına tanrısıdır. Çoğu zaman ölümle bir tutulan uyku metaforu ile verilen uyanış/diriliş, tabiatın döngüsüne uygun olarak Yeniden Doğuş’u anlatır. Arı, birinci aşamada anne tanrıçanın/Tanrı-anasının bir hizmetkârıdır, ona içtenlikle bağlıdır. Onun tarafından eğitilmiştir. İkinci aşamada, arı, özel hazırlanmış balmumunun şifa veren mucizesi ile donanımlı yollara düşer, zorlu coğrafyaları aşan -çöllere düşen çileci azizler gibi- hiç durmadan Tanrının oğlunu arayandır. Üçüncü aşamada yeniden doğuşun bir parçası, önemli bir unsurdur: Arının iğnesi -adeta çarmıh çivisi gibi- eller ve ayaklara girer. Ve Tanrının oğlu derin kış uykusundan uyanacaktır. Balmumu ve bal ile sarılır. Antik Mısır hiyerogliflerini anımsatan balın mucizevi iyileştirici-onarıcı ve koruyucu özelliklerinden faydalanılmıştır. Mür (*myrrh*) gibi hem işlevsel hem kutsal her iki ürün sayesinde arınma ve korunma gerçekleşir. Bu efsanede, mumyalama işlemini bal ya da reçine ile gerçekleştiren Mısır rahipleri ya da naaşı kutsal yağ gizemi ile kutsayan Hıristiyan rahipler gibi, cenaze ritüelini icra eden arının kendisidir. Dördüncü aşamada arı baharın habercisidir.

benzetme akla çölleri aşan ve münzevi hayatı seçen çileci “Çöl Babaları”nı getirir. Arıların tek başına ‘zorlu coğrafyaları aşabileceği düşüncesi’ eski bir inanıştır. Bu inancı, Hitit mitolojisindeki Telipinu (veya Telepinu) anlatısında aradığımız ikonografik kalıbı -ve daha fazlasını- buluruz.

Doğanın döngüsünü anlatan efsanede bolluğu alıp götürən Fırtına Tanrısı (veya Güneş Tanrısı) Teşup’un oğlu Telipinu, Anadolu’dan çekip gitmiş, giderken beraberinde bereketli rüzgarları ve tohumları da götürmüştür, üstelik nerede olduğu bilinmemektedir. Bastıran kış ayı ile çaresiz insanlar tanrılara başvurur. Fırtına Tanrısı, oğlunu bulamayınca annesi Tanrıça Hannahanna’ya başvurur. Anadolu tanrıçası Hannahanna adı, Türkçe’de bugün hala kullandığımız üzere ‘anneanne’ manasına gelmektedir. Ve ‘Tanrı-anası’ Hannahanna, bir arı getirmelerini söyler. O arıyı eğiteceğini ve böylece arının Telipinu’yu bulacağını iddia eder.⁸⁴ Öyle de olur. Arı, tanrılarının oğlunu bulur. Tanrıçanın emirlerini harfiyen uygulamıştır: Onu uyurken bulmuş,

84 Erkut, 2009, 85; Rosenberg, 2006, 272.

Res. 15: Ephesos şehri sikkeleri: (sol üst) Ephesos Tetradrachm, Imhoof-Blumer Koleksiyonu, B. V. Head. Ephesos şehrine ait arı tasvirli benzer bir sikke, İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir, bu sikke altındır, İÖ. 258-133 arasına tarihlenmiştir; (sol alt) Palmiye detaylarına sahip her iki Ephesos sikkesi, Siculo-Punic tetradrachm, British Museum Koleksiyonu, Londra. Her iki resim de *B. M. Guide to the Coins of the Greeks*, 132, pl. 26. 41.

Kış uykusundan uyanışın ardından gelen baharın bir işareti şeklinde karşımıza çıkar. Adeta Güney İtalya Exultet Ruloları tasvirlerinde görülen arıları anımsatır (Res. 7); Kutsal Doğum sahnesi ile birlikte verilen bazı Exultet minyatürlerinde kovandan bahar dalları çiçeklenmiş ağaçlara uçan arılar bize adeta önceden olacakları haber verirler: 'Paskalya Pazarı' neşesini, baharı ve 'Diriliş'i de müjdelerler. (Res.29 ve Res.30)

Anadolu baharını yüzyıllar boyunca müjdeleyen *apismellifera anatoliaca* hiç kesintisiz görevlerini yerine getirmeye devam etmiştir. Kovanın işçi arıları gibi azimle çalışan keşişler de arıcılık faaliyetleriyle yakından ilgilenmekte ve halkı teşvik etmektedirler. VIII. ile XII. yüzyıllar arasında ait Orta Bizans Hagiografyasında Anadolu'nun azizleri ve manastırların yöresel bal üreticiliğine dair edindiğimiz bilgiler az sayıda ancak önemli çıkarımlar yapmamızı sağlar.⁸⁵ İyi arı keşişler, Vaftizci Yahya gibi yaban balı toplayıcılığından organize, bakımlı ve bilinçli arıcılığa geçiş hususunda bize eşsiz bir deneyim sunarlar.⁸⁶ XI. yüzyıla ait manastır kayıtlarında benzer ruhsal teşvik önerilir: 'çalışkan bir arının yaptığı gibi erdemün güzel çiçeklerinin bir araya toplanması' ve 'tıpkı bir arı kovanındaymış gibi bu iyi erdem balının korunması' gerekmektedir.⁸⁷

85 Anagnostakis, 2018, 105.

86 *Historia Monachorum*'a göre Abba Helle keşişleri çölde petekler bulmuşlardır tıpkı Vaftizci Yahya gibi yaşam desteği almışlardır. *Historia Monachorum* tercümesi için bz. Russell, 1981, bilhassa "On Abba Helle" 91.

87 BMFD. XI .10. ELEOUSA. 182; John Damascene, XIII, 139, 147-149.

Anadolu'daki XI. yüzyılda arıcılık yöntemleri üzerine bir Anadolu azizi Bizans arı kültürü ortamına ışık tutar: XI. Yüzyılın ortalarında yaşamış bu stilit aziz ve çileci 'Galesion Dağının Lazaros'dur (966/7-1053).⁸⁸ (Res.19) Ephesos antik kenti (Selçuk) ile arası 17 km. olan Galesios Dağı (Alamandağ), Laskarisler Dönemi neokastronu 'Keçi Kalesi' ile tanınır ve bu Bizans kalesinden Galesion'un alt zirveleri görünür.⁸⁹ Galesion'a yerleşmeden önce stilit aziz, *vita* 'ya (Yaşam Öyküsü) göre balı ile meşhur başka bir bölge olan Lykia'da yaşamıştır. Myra Metropolitliğine ait manastır arazisinde uzun yıllar yaşayan keşiş Antalya ve çevresindeki heretikler (sapkınlar) ve de 'gayri medeni' insanlarla mücadele etmiştir. Anadolu'nun güneyinde yaban balı (Toros balı?) toplayıcılığı ile uğraşan sözüm ona cahil halk ile keşiş arasında geçen öykü dikkat çeker. Galesionlu Lazaros, kendisinden kutsama almak için gelenleri uyarır, hayatlarını riske atarak uçurumlardan yaban balı toplanmaktan vazgeçmeleri hususunda öğüt verir. Lazaros, onlarla tatlı manastır balını paylaşır ve onları bu tehlikeli uğraş yerine kovan kurmaya, açıkça yerel arıcılığa teşvik eder. Fakat aralarından bir arı toplayıcı, bu işi yıllardır yapmakta olduğunu söyler, azizin uyarısına rağmen dağa gider ve her zamanki gibi sarp uçurumundan aşağıya sarkıtılır. Ancak ipin kopmasıyla uçurumdan aşağıya düşerek ölür.

"Baba oğullarına biraz bal getir demiş. Ve getirmişler.

Eğer bu balsa senin istediğin, bak işte bal!

İstediyini ye ve evine götür. Ama o uçuruma gitme.

Balın tatlılığı yerine acı hasatla dönmek için

O uçuruma gitme!"⁹⁰

Vita'da geçen bu hikaye ikonografik yaklaşıma göre geleneksel ya da pagan olsun boş inançlara karşı dini pratiklerin insana verdiği güveni anlatılıyor olabilir. Bu durumda bal, Kurtuluş doktrinine dayanan bir metafor olarak kullanılmıştır. Şayet aradığın bal ise '*İşte!*' din bunu sağlamaktadır. Bir hiç için ölmek yerine, ölümün bir son olmadığı yerde kalmaları söylenir. 'Vaftiz Gizemi' de Kurtuluş doktrinin bir parçasıdır. Bu bağlamda, vaftiz olan "Kurtarılmışlar" *acı hasat yerine balın tadını alıp* güvenli bir şekilde evlerine döneceklerdir. Bu konsept VI. yüzyıla ait Kelibia Vaftizhanesi mozaik vaftiz havuzunun içinde tasvir edilmiş olan büyük boyutlu arıyı anlamamıza yardımcı olabilir. (Res.21a ve b) Tunus Geç Antikçağ ürünü, her çeşit meyve veren ağaç, asma sarmaşıkları, üzüm salkımları, farklı türlerde balık gibi kristolojik motiflerle süslü haç şeklindeki mozaik vaftiz havuzun sadece tek bir haç kolunda yer alan ve oldukça büyük bir arıdır, tüm *eukhariste* sembolizminin arasında yer alır. Vaftizden sonra birey, artık bu kovanın bir mensubu olarak kilise birliği içinde olacak, kutsal baldan tadarak istikrarlı bir şekilde ibadet edecek ve bu balı daima ruhunda taşıyacaktır.

Galesion'lu Lazaros'un *Vita* 'sına geri dönüp hikayeye ekonomik açıdan yaklaşırsa manastır kendine gelir sağladığı bal üretimini tekeline alma çabasında olabilir. Zira

88 The Life of Lazaros of Mt. Galesion için Greenfield, 2000, 5, 13, 91-92.

89 Keçi Kalesi için bk. Tok, 2016, 250.

90 Greenfield, 2000, 13.

◀
Res. 16a:
«Güzel» ve «Büyük»
olarak adlandırılan Ephesia
Artemisia kült heykelleri,
Selçuk Arkeoloji Müzesi,
Selçuk. (Livius)

▶
Res. 16b:
Ephesia Artemisia kült
heykelin polosundan detay,
Napoli Ulusal Arkeoloji
Müzesi, Napoli. (Livius)

Res. 16 c ve d: «Güzel» ve «Büyük» olarak adlandırılan Ephesia Artemisia kült heykellerin poloslarından arı detayları. Selçuk Arkeoloji Müzesi. (Livius)

◀
Res.16e:
Arı şeklinde tanrıça kabartmalı gümüş
rozet, İS. 7. Yüzyıl, Milet Zeyintepe
Aphrodite Kutsal Alanı *bothros* kazısı,
Miletos, Muğla.
(Volkmar von Graeve, 2013, Resim 7, 19.)

yaban balı toplanması fiyatları muhtemelen etkilemektedir. ‘Yoldan çıkmışlar’ (proselytize) diye sıfatlanan yerel halktan bu kişileri, iyi bal/kötü bal ayırımı yaparak yeniden dine kazandırmak en nihayetinde çift yönlü bir kazanç sağlayacaktır. Byzantium’da XII. yüzyılın ortalarında (yakl. 1152) kovan vergisi *melissoennomion* getirildiği görülür. İmparatorlukta kovanlar taşınabilir mülkler arasında sayılır, miras bırakılır veya bağışlanır, kovan sayısı bir zenginlik ifadesidir.⁹¹ VIII. yüzyılda Sinop ilini de kapsayan Paphlagonia Eyaletinde Amneia’da yaşamış ve aziz ilan edilmiş zengin hayırsever Philaretos bu duruma iyi bir örnektir, 250 kovan sahibidir. II. Manuel Palaiologos döneminde arıcılık ile uğraşan bir köylünün bal üretmek için 30 kadar kovanı olduğu düşünüldüğünde Philaretos’un zenginliği tasavvur edilir.⁹²

Güney Anadolu’dan Batı Anadolu’ya geldiğinde Galesion’da bir sütun üzerinde yaşamaya başlayan Lazaros, hayatının yaklaşık 40 yılını sütun üzerinde geçirecek bir stilite haline gelir (ö. 1053). Halkın ona hediye ettiği bal petekleri ile beslenir. (Res. 20) Bu kalıp, çölde bal ve çekirge yiyerek hayatta kalan Vaftizci Yahya’yı akla getirir.⁹³ Aziz Paulus’un ayak bastığı bu topraklarda, Bizanslı aziz de Vaftizci Yahya’nın izinde oldukça mütevazı bir hayat sürer. Bu, bal gibi hayatta ona yetecek herşeye sahiptir. İkinci bir çıkarım ise Ortaçağda Galesion Dağı ve çevresinde arıcılık faaliyetlerinin varlığıdır.⁹⁴

▲ Res. 17a: Aziz Apollinare, Classe Aziz Apollinare Bazilikası mozaik apisisinden kesit, VI. yüzyıl, Ravenna, İtalya. (Wikipedia - Saint-Apollinaire)

▼ Res. 17b: Detay: Aziz Apollinare’nin giydiği casula üzerindeki altın arılar.

91 Servetinin bir ifadesi olarak 250 kovan sahibi olduğunu öğrendiğimiz Aziz Philaretos’un cenaze lahit levhasından kovanlarını bağışlandığını öğreniyoruz. Kovanlar bir vakıf ürünü, gelir kapısı, maddi karşılığı olan değerli bir mal olarak bağışlanabilmektedir. *Bk.* Germanidou, 2018, 95.

92 Oberhelman, dipnot 190, 213.

93 Çekirge ve arı ikilisine Likya’nın Helenistik dönem başkenti Patara antik kentinde de rastlarız. Patara antik şehrinde bir taş ustası dikkatleri hemen üzerinde toplamayan bir Eros, çekirge ve arı kazımıştır. Kentin Lykia Topluluğu Meclis Binası içinde, iç mekanın giriş açıklığının sağında duvarda *in situ* yer alır.

94 Anadolu’da aynı bölgedeki arıcılık faaliyetleri için *bk.* Crane, 1999, 46-47, 387.

Res. 18: Classe Aziz Apollinare Bazilikası mozaik apsisi detay. (Wikipedia - Saint-Apollinaire)

Güney İtalya'nın Bizanslı azizleri de göz ardı edilemez. İmparatorluğun Avrupa topraklarında Orta Bizans Dönemi balın koruyucu azizi, Spelaiotes'in Azizi Elias'tır (ö. 960). Adına kurulan manastırda bal üretimi muhtemelen azizin rüyasında gördüğü yöntemle yapılmıştır. İlk kovayı yaratan Aziz Elias, kovanların koruyucu azizidir.⁹⁵ Rüyasında bir arı sürüsünün başının üzerinde uçtuklarını görür. Melodik bir şekilde vızıldayan arılar azizin başında uçuşurken Elias başına bir kova geçirir, ardından kafasını kovadan çıkarır ama arılar içeride kalmıştır. Kovayı bahçeye yerleştirir böylece ilk kovan keşfedilmiş olur. Azizin sakalına takılan bir kaç arı da keşişin arkadaşlarını ve burada inşa edecekleri manastırı temsil eder. Bu rüya ya da öngörü Geç Roma dönemine ait bir motif içermektedir. Kafasına geçirdiği kovanıyla Aziz Spelaiotesli Elias ile kafasını bal sepetine sokmuş Eros betimlemeleri arasında ikonografik bir uyum olduğunu düşündürür ve bizi hagiografların üzerine çalıştıkları metinlerin derin kökleri hakkında düşünmeye sevkeder. Justinianus Dönemine (527-565) ait Ürdün'deki Madaba Bazilikası-Theotokos Kilisesi narteksinde "Hippolytus Giriş Holü" olarak isimlendirilen zemin mozaikleri, Hippolytus mitine dayanan VI. yüzyılın bir 'Bizans-Euripides Tragedyası' olarak karşımıza çıkar.⁹⁶

95 Vita metni için bk. Paris Bibliothèque Nationale de France (BNF), gr. 375 [1021] ve Dumbarton Oaks, Vita (960–1000), Hagiography Database Number: 581.

96 Hippolytus metni için bk. Internet Classic Archive.

◀Res. 19: Müjde ve Altı Stilit Aziz İkonu, "Annunciation and six Stylite Saints" The Sinai Icon Collection. (The Icons of Sinai)

▼Res. 20: Stilit bir azizin beslenmesini gösteren minyatür, *Theodore Psalter* MS 19352, f.26v., Konstantinopolis, 1066. (British Library - Theodore Psalter)

(Res.22) "Hippolytus Sarayı" da denilen Theotokos Kilisesi narteksini süsleyen Bizans mozaik panelinin en sağında Venus ile Adonis tahtlarında yan yana oturmaktadır. Venus'ün ayakları altında biri tek kanatlı iki Eros yer alır: bunlardan soldaki itaatkar Cupid, tanrıçanın çıplak ayağına kapanmış iken sağdaki tek kanatlı olan kafasını bir sepete sokmuştur. (Res.23) Sepetin etrafında uçuşan arılar sayesinde bunun örgü sepet tipi bir kovan olduğunu anlaşılır. Günümüzde hala Anadolu'da yerel halk tarafından örülmekte olan bu kovan tipi Anadolu'da oldukça geleneksel bir modeldir. Mozaik tasvirler, yazılı kaynaklara dayanan, metinlerinin sunduğu önergelere uyularak tatbik edilir. Bu tasvirin İÖ. 310-250 yılları arasında yaşamış X. yüzyıl Bizans kültür ortamında oldukça sevilen Theokritos'un XIX numaralı "Bal Hırsızı" adlı idile (pastoral şiir) dayandığı düşünülmektedir.⁹⁷

Öte yandan kafasını sepet-kovana sokan *cupid*, Panofsky'nin işaret ettiği üzere "Kör Cupid"e alternatif bir tasvir olabilir. Antik sanatta kör olmadığı bilinen bu sevimli karakter, Panofsky'e göre Geç Antik dönem yazarları vasıtasıyla Ortaçağa (Propertius

97 Bal Hırsızı şiir metni için bk.The Project Gutenberg EBook of Theocritus, by Theocritus, İngilizceye çeviren C.S. Calverley, Release Date: March 10, 2004 [EBook #11533]. https://www.gutenberg.org/files/11533/11533-h/11533-h.htm#IDYLL_XIX

▲ Res. 21a: Erken Bizans dönemi haç formulu mozaik vaftiz havuzu, Kelibia Vaftizhanesi, VI. Yüzyıl, Tunus. Bardo Müzesi. (Wikipedia - Kelibia Baptistry)

▼ Res. 21b: Vaftiz havuzunda arı detayı.

sepet kovan tipi görmekteyiz. Hippolytus mozağinden farklı olarak fildişi derin oyma örnekte bal sepetine düşen yaramaz *cupid*ın etrafında arılar tasvir edilmemiştir. Ancak düştüğü sepetin bir bal sepeti olduğunu tahmin ederiz. Zira kendinden yarım yüzyıl önce

ve onun ahlakçılığı bağlamında mitografik materyal olarak aktarılmıştır.⁹⁸ Ürdün’de Bizans edebiyatı Theokritos anlatımı içinde kullanıldığı şekli ile kavramın işlenişini bulmaktayız. VI. yüzyıl mozağında resmedildiği gibi “*Aşkın getirdiği duyguların uçucu değişkenliğine işaret*” karnatardan biri eksiktir.⁹⁹ Pagan geçmişin sevilen idolü katı teolojik bakış açısıyla aşkın hoş karşılanmayan özellikleriyle de özdeşleşir, canlıların içgüdülerini olumsuz yönde etkileyebilen Eros’un gözleri Yunan ve Roma ikonografilerine yabancı olarak kimi zaman bir kuşak ile bir şekilde kapatılmıştır. Bizans Sanatında sıra dışı bir körlük örneği gösteren *cupid*, başı bal dolu sepet (kovan) içinde tasvir edilmiştir. İki örnekten ilki mozaik, Justinianus Dönemi Madaba Hippolytus yer döşemesi ve diğeri XI. yüzyılın “Savaşçılar ve Dansözler” olarak adlandırılan fildişi rozetli kutusunun üst kapağında yer alır. (Res. 24). Bizans sanatının farklı dönemlerine ait iki Eros tasviri ve benzer iki

98 “aşkın ahlaklılığı daima ortadadır ve asla saklanmaz”, Panofsky, 170-171 ve dipnot 33.

99 Panofsky, 170 ve 162, dipnot 4 ve 5.

Res. 22:
«Hippolytus Giriş
Holü», Justinianus
Dönemi (527-565)
Madaba Bazilikası,
Theotokos Kilisesi
narteksi zemin
mozaïği, VI. Yüzyıl,
Madaba, Ürdün.
(Fotoğraf: Haupt &
Binder.) (Universes
Art a)

Res. 23: Başını bal sepetine ya da kovana sokmuş tek kanatlı Eros, Hippolytus Giriş Holü mozaïğinden detay. Madaba Bazilikası Theotokos Kilisesi narteksi, VI. Yüzyıl, Madaba, Ürdün.
(Fotoğraf: Haupt & Binder.) (Universes Art b)

başka bir Konstantinopolis işi fildişi rozetli kutuda yer alan Eros motifi iddiamızı doğrular niteliktedir. X. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Veroli Kutusunun yan panelinde yer alan fildişi plakada sepete düşmüş Eros, şarabı keşfettiği gibi balı da keşfettiği kabul edilen tanrı Dionysus ile birlikte verilmiştir. (Res. 25) Bu bakanal (*bacchanale*) sahne, sepetin bir 'bal sepeti' yahut 'hasır örgü kovan' olabilme ihtimalini oldukça güçlendirir. Nitekim aynı kutuda yine bir yaramaz cupid başını sepete sokmuş ancak onun sepetinden oldukça açıklayıcı bir şekilde meyveler dökülmektedir. Orta Bizans fildişi sanatının eşsiz eserlerinden Veroli Kutusu'ndaki bu tasvir ayrıca yazımızın önceki bölümlerinde değindiğimiz bal ile şarabın birbirine geçmiş ikonografisine de örnek teşkil eder.

Res. 24: *Savaşçılar ve Dansözler* adlı fildişi rozetli kutu ve bal sepetine düşen Eros figürü, Konstantinopolis üretimi, XI. Yy., Metropolitan Sanat Müzesi, No.17.190.239, New York. ([MetMuseum](#))

Atribülerinden biri arı kovanı olan Meşhur Milano Başpiskoposu Aziz Ambrosias (340-397, arı denince akla gelen diğer isim olabilir. O, arıların, arıcıların, kovanın koruyucu azizidir. Aziz Ambrosias, kiliseyi arı kovanına benzetir. Kendisi de bu kovanın bekçisidir. Arı kovanı, Helenistik Dönemden beri ideal bir şehri ve yapısını ifade etmek için kullanılan iyi bilinen bir metafordur. Ambrosias için kilise, her çiçekten en iyi verimi almak istediği bir arı topluluğu gibidir.

Konstantinopolis'te İkonaklast Dönem sona ermeden önce Milano Sant' Ambrogio Bazilikası'nın II Angilberto'nun Vulvinio Altın Altarına ait (ya da *Vulvinus Altarı* 824-859) paneller Ortaçağ maden sanatının dikkat çekici örnekleri arasında sayılır. Altın Altar'ın apsise bakan yüzünde, tasvir edilen azizin *vitasına* ait paneller arasında "Arıların Mucizesi" adlı sahne, arıların Hıristiyan ikonografisindeki yerini gösteren önemli örnekler arasındadır. (Res. 26) Ambrosias, henüz küçük bir bebekken beşiğini atriuma çıkardıkları esnada aniden ağzına bir arı sürüsü girer ancak bir süre sonra serbestçe dışarı çıkarlar. Geride bebeğin ağzının içinde bal bırakmışlardır. Tanrıların gıdası *ambrosia*'yı isminde taşıyan Aziz Ambrosias "göklerden gelen mucizevi" nektar ile adeta kutsanmış ve bu balı taşıyan postacı/hizmetkar arılar sonunda orada bulunanların gözü önünde yükselerek kaybolmuştur. Arıların ağzına dolması, Tanrının sözlerini zikrecek olan azizin gelecekte yapacaklarına dair bir işaret sayılır. Arılar gelecekte olacılara işaret etmişlerdir. Müjdeliler: Bu bebek, önemli bir din adamı ve aziz olacaktır! Tanrının sözünü taşıyan, *logosu* bal olan aziz gibi güzel sözler zikreden başka isimler de benzer lakaplar alacaktır. Zira kutsal metinlerde Tanrı'nın sözleri bal ve petek ile karşılaştırılmıştır, bu lezzete eş tutulmuştur.¹⁰⁰

Res. 25: Veroli Kutusu, fildişi rozetli kutu, Konstantinopolis üretimi, Orta Bizans dönemi X. Yy.'ın ikinci yarısı, Victoria & Albert Müzesi, Londra. ([V&A](#))

100 "Rabbimin sözleri sizin damağınıza baldan ve bal peteğinden daha tatlı olacak." Mezmurlar 118 [119]: 103; *BMFD*, XIII. 1539. BEBAIA ELPIS. 57.

Kutsal Bal

“Hoş sözler petek balı gibidir. Cana tatlı ve bedene şifadır.”

Süleyman’ın Özdeyişleri 16:24

Bal şifadır! Balın iyileştirici gücü İÖ. XV. Yüzyıldan Bizans Dönemine pek de değişmeden gelen balın medikal uygulamalardaki önemini Bizanslı Paulus Aegineta’ya (İS. VII. yüzyıl) ait tıbbi kayıtlarda, hamilelik testinden göz rahatsızlıklarına, mide, böbrek, bağırsak enfeksiyonları vs. gibi akla gelen her tür rahatsızlık için hazırlanan reçetelerde adının geçmesinden anlarız.¹⁰¹ Pythagoras’ın uzun yaşam için önerisi ekmek ve bal ile yapılan bir diyetdir; Plinius aynı formüle şarabı da ekler.¹⁰² Vitruvius’un *pure excellence* dediği bu sıvı mükemmeldir. Balın iyileştirici özelliği İsa’nın mucizelerine benzer. İsa da hastaları iyileştirmiş bu iksir gibi şifa dağıtmıştır. İsa’ya atfedilen ışık gibi altın renkli bal da bir ışık kaynağıdır, balmumu onun mucizesidir. İnanç sahibi olanların yollarını aydınlatır. Ek olarak tıpkı ağaçlardan sarkan tatlı meyve salkımları gibi ya da üzüme lezzet veren tatlı tat gibi balın ikonografisinde eukharistik (ökaristik) unsurlar mevcuttur. Öte yandan Kutsal Kitap’ta balın kökenini buluruz. Çizdiğimiz ikonografik çerçeveye ilk bakışta uymayan hatta rahatsız edici bulunabilen bir hikaye mevcuttur. Fakat, Kutsal Kitap *aliud dicitur, aliud demonstratur*’dur: söylenen şeyler görüldüğünden farklı bir şeyi ifade edebilir.¹⁰³

“Kovandaki balı avuçlarına doldurdu, yiye yiye oradan uzaklaştı.

Annesiyle babasının yanına varınca baldan onlara da verdi, onlar da yedi.

Ama balı aslanın leşinden aldığını söylemedi.” (Hakimler 14:9)

‘Samson ve Aslan Leşindeki Kovan’ hikayesinin *aslan leşini kovana çeviren arı sürüsü* alegorisinin iki hayvan kahramanından biri olan aslan, Erken Hıristiyanlık döneminde İS. III. veya en geç IV. yüzyılda yazılan *Physiologus*’ta, VII. yüzyılda Ortaçağın en büyük ansiklopedisi Sevilalı İsidorus’un (560-636) *Etymologiae*’sında ve XII. yüzyıllarda büyük rağbet gören *bestiarium*larda İsa’yı temsil eden hayvanlardan biridir.¹⁰⁴ Hayvanın davranış şekli yeni, ruhani eklemelere imkân vermiş, avcılarını görünce kuyruğu ile izlerini silmesiyle, insanların günahlarını silmek için yeryüzüne incek olan ve ilahi doğasını gizleyen İsa ile birleştirilmiş veyahut ‘Kral’ aslanın ölü doğan yavrusunu üçüncü gün nefesi ile hayata döndürmesi yine insanlığı kurtarmak için Baba Tanrı tarafından üçüncü gün diriltilen Tanrının oğluna referanstır. Eski Ahit Hakimler 14:9’daki anlatıda ‘aslan leşi’ tabiri yerine (eş anlamlısı) ‘aslanın ölü bedeni’ olarak ifade etmek istersek, bu kabulleniş hikayenin ikonografisine bakış açımızı değiştirebilir: Aslanın ölü bedeninde doğan arılar, dirilişi, bir ölümden sonra yeniden başlayan hayatı, kısaca bir transformasyonu temsil etmekle kalmaz hatta *eukhariste*’yi işaret ederek *ölüp*

101 *Paulus Aegineta*, Galen, Hippokrates, Actuarius gibi Arap uzmanların fikirlerini de değerlendirmiştir. Daha için bk. Adams, 1834, 20-25, 30-37, 43, 52, 139, 350-358, 377, 402, 417.

102 *Plin. NH. VIII. 33.*

103 Eco, 1998, 100.

104 Borstlap, 2018, 32 ve 62.

yeniden dirilecek olan İsa'nın havarilerine (sürüsüne) öğütlediği gibi -kanı ve etiyle bir olma gizemi- bağlamında bu arıların balı ile beslenmek kutsal ile buluşmaya imkan sağlar. Ayrıca "aslandan doğan arılar" inancın sürüsü kabul ettiğimiz ikonografik çıkarıma oldukça uygun düşerek, onun özünden geldiklerini ve de gizli kökenlerini beyan etmiş olurlar. Burada bizim bu ikonografik yaklaşımımız arının orijinini anlamamıza yardımcı olabilir. *Physiologos* geleneğinde olduğu gibi: Kutsal Kitapta gizlenmiş anlamlar yoluyla okuyucu, ilahi kudretin sureti doğanın her bir köşesinde bulunabilir. Öte yandan kültürünün adeta her zerresinde arı bulunan Girit Minos Mitolojisinde bir Boiotia miti bizi Kutsal Kitap'tan çok daha önceki bir inanışa sevk eder. Erken isimleri 'arı-adam' manasına gelen yöre insanlarıyla anılan Yunanistan'ın Boiotia bölgesinde bulunan Thebai'den çıkan efsaneye göre, Tanrı Poseidon'un oğlu Hyrieus boğa ve kovan koruyucusudur.¹⁰⁵ Bu mitte şaşırtıcı bir şekilde aradığımız birlikteliği buluruz: Arılar boğaların vücudundan çıkmaktadır. İlginçtir, son pagan krallardan Frank kralının 300 altın arısının yanı başında bir de altın boğa başı bulunmuştur.¹⁰⁶(Res.2)

Res. 26: «Altın Altar» olarak bilinen II Angilberto'nun Vulvinio -ya da Vulvinius-Altarı'na ait Aziz Ambrosias'ın hayatı ve mucizelerinin anlatıldığı *vitasına* dair sahnelerden «Arıların Mucizesi» adlı gümüş panel, 824-859, Milano Sant' Ambrogio Bazilikası, Milano. ([Wikipedia - Altare di Sant' Ambrogio](#))

Arıların kökeni ve balın şifa niyetine kullanılması üzerine özdeyişlerle dolu Eski Ahit'in zengin içeriği, bal ile kutsal söylem arasındaki yakın bir ilişkiye de kaynaklık eder. Önceki bölümün sonunda 'arıların ağıza dolması' mucizesine dayanarak Tanrının sözlerini *bal gibi* tatlı/güzel sözler zikredecek kutsal figür ve din adamlarının yaşam ve çalışmalarında bu ikonografik tespitten bahsetmiştik. Eski Ahit'e yeniden başvurduğumuzda bazı Yaradılış bölümü karakterleri, "bal ve kutsal sözler" bağlamında dikkat çekici hikâyelerin kahramanlarıdır: *Yusuf ve Asenat'ın Hikâyesi* bal peteği üzerine kurulu bir anlatıya sahiptir. Tanrı'nın sözlerini ve sevgisini aktaran Hatip İsa ile bu hikâye arasında kurulan bir paralellik litürjiye taşınabilir.¹⁰⁷ Öncelikle bu ilişkiyi değerlendirmeden önce Antik Yunan'da çocukları balla beslemenin onlara bilgelik ve güzel sözler kazandırdığına inanıldığını hatırlamak gerekir, nitekim bebekken Platon'un

105 "Boiotia'nın diğer bir erken ismi arılar anlamına gelen Messapia'dır." Elderkin, 1939, 212.

106 Cook, 1895, 19.

107 "Ne tatlı geliyor verdiğin sözler damağıma; Bal gibi tatlı geliyor ağzıma!", Mezmurlar 119:103.

Res. 27: Yusuf ile Asenat'ın oğlu “Efram'ın Doğumu” sahnesi, *Yusuf Kubbesi* kuzey narteksi Venedik San Marko Bazilikası, kubbe içi mozaik, XIII.Yy., Venedik, İtalya. (Wikipedia - Joseph & Asenath)

da Zeus gibi balla beslendiği söylenir¹⁰⁸ Güzel sözler söyleyebilme lütfü bebekliğinde yaşadığı mucize ile Milano Piskoposu Ambrosias'a da bahşedilmişti. O halde bu lütfü taşıyan arılar için -Hititli kökenleri Telipinu Efsanesinde üstlendikleri rol gibi- müjdeli haberler taşıyan kanatlı elçiler, hatta 'Haberciler' diyebiliriz. Eski Ahit karakterlerinden Asenat'ın 'Petek Üzerine' hikayesi içinde de benzer bir arı motifi yer alır, bu hikayede arılar küçük melekler ve ilahi figürler olarak karşımıza çıkar.

İbrani İncilinde Yusuf'un yaşadıkları, kehanetleri ve ailesinden ayrıntılı bir biçimde bahsedilir. Eşi Asenat'ın adı ve açık kimliği kısaca yer alır. (Yaradılış 41:45 ve 50; 46:20). Erken Bizans döneminin VI. yüzyıla tarihlenen Viyana Genesis olarak anılan *purpura vellum* elyazmasında canlı renklere mucizeleri minyatürlerle anlatıldığı gibi (Codex Vindobonensis theol. graec. 31), Venedik San Marko Bazilikası kubbe içi mozaikleri arasında da Yusuf ve Asenat'ın hayatından kesitler buluruz. (Res.27) En geç II.

108 Kearns ve Price, 2003, 268; keza Theocritus'un idillerinde yer alan hikâyede çoban-şair Komatos da arılar tarafından petek ile beslenmiştir. *Mosch. Bion.* 7.78ff.

yüzyıla ait olduğu düşünülen Yusuf ile Asenat'ın hikayesinin metni ise içerdiği mitolojik unsurlar sebebiyle -sıklıkla yapıldığı üzere- sonradan Hıristiyan kullanıma sunulmuş olduğu düşünülür. Bu metin I. Justinianus zamanında Eski Yunanca'dan Süryaniceye çevirilmiş, *MS. Syriac #17 202* künyesiyle bugün British Museum Kütüphanesi'nde korunur. "*Anecdota Syriaca*" olarak bilinen antoloji içinde yer alır. Yazarı anonimdir. İS. 550 ile 570 tarihleri arasında ait olduğu düşünülen Eski Yunanca'dan yapılan çevirisi, diğer çevrilmiş metinlerle birlikte hepsine elyazmalarını toplayan kişinin adı verilmiştir: Pseudo-Zacharis Rhetor.¹⁰⁹

*"Bu petek yaşam ruhu ile doludur,
Ve Cennetin Zevk Bahçesi 'nin arıları yaptı bu balı.
Tanrının Cennetinde bulunan hayat güllerinin çiy (tanelerinden) yapıldı.
Ve Tanrının tüm melekleri bunu yer,
Ve hepsi Tanrının seçimidir,
Ve hepsi en yüksek mevkiden oğullarıdır,
Çünkü bu hayat peteğidir,
Ve yiyen herkes sonsuza dek asla ölmeyecek olandan yer."*(16:4)

Görüldüğü üzere Tanrının ismi ile bal, çok açık bir şekilde birlikte anılmaktadır. Yazımızın ilk bölümünde değindiğimiz balın ölüm ve ölümden sonraki hayat ile ilişkisi de vurgulanmıştır. Metinde yer alan farklı bir cümlede "Bal, hayatın nefesi gibidir, sanki mür (myrrh) gibi kokuyor" denilir. Cennet, öteki dünya, kutsal ruh, melekler, gökten gelen bal ve mür... Öncelikle birazdan bembeyaz olduğunu öğreneceğimiz 'melek arılar' bir kez daha Tanrının mesajını taşıyan küçük hizmetkarlar olarak karşımıza çıkar. '*Cennette bulunan güllerin çiy (tanelerinden)*' yapılmış olması çalışmamızın başında bahsettiğimiz üzere Aristoteles'i refere etmektedir. Nefes ve mür kokulu bal, cenaze kültü ve öteki dünyaya hazırlık ritüellerine atıf yapar; ve pek tabiidir 'Yeniden Doğuş' kavramına! Çünkü unutmamak gerekir zira yiyen kimse ölmemiştir! Yunan mitolojisinin ölümsüzlük bahşeden *ambrosiası* ile aynı ikonografik dizin üzerinde tek tanrılı inanç döneminde ölümün bir son olmadığı hatırlatılır: "*Ve yiyen herkes sonsuza dek asla ölmeyecek olandan yer*" dizesinde öteki dünyada asla ölmeyecek olan sonsuz yaşam sunan bal peteği ile eşleştirilmiştir. Kurtuluş ve sonsuz hayat vaad eden din, savaş, yoksulluk ve hastalıklarla mücadele içinde geçen dönemlerde (daima) teselli olmuş ve bu teselli bal kadar tatlıdır.

Metnin Justinianus Dönemi çevirisinin devamında, bal peteğinin yüzeyi haç şeklinde kesiktir. Asenat'a petekten bal vermek isterken Yusuf'un parmağı kanamaya başlar. Peteğin içinden arılar çıkar. Bu arılar kar beyazdır; kanatları mor, *hyakinth* (sümbül mavisi) ve altın renklidir; başlarında altın bir diadem bulunur. Ayrıca kraliçe arı kadar büyük arılardır. Açık Çarmıh ve Yeniden Doğuş göndermelerine sahip anlatı, arı ve balın Hıristiyan ikonografisindeki yerini belirginleştirir. Eski Ahit'te tanıtıldığı şekli ile "*On Kentin Kahini Potifera'nın kızı*" Asenat üst sınıfa mensup, zengin, Mısırlı bir rahibin kızı dolayısıyla pagandır. Yahudi Yusuf'un nişanlısıdır. Simgesel statüsü de vurgulanmış Asenat, anlaşılın pagan geçmişi bırakmaya hazırlanmaktadır ve hikayenin

109 Greatrex, 2011, 75.

bu bölümünde ökaristik bir öz bulunur: Cennetten arılarla bir petek inmiştir! Bu gıda tıpkı şarap/ekmek gibi, sembolik bir araç olarak kullanılmaktadır: Plinius'un 'Bal Ekmeği' tabiri bizim için oldukça bütünlüğü bir kelimedir. Üstelik bu benzetmede haksız değildir, peteğin delikli dokusu ekmeği anımsatır ve ekmeğe gibi petek çiğnenebilmektedir. 'Bal ekmeğinin ağaçlardan kaynaklandığını' söyleyerek kastettiği çam balı üretimidir.¹¹⁰ Bu durumda bal ekmeği de petek olmalıdır. Önceki bölümde balın üzüm salkımı ve şarap ile ikonografik ilişkisinden bahsetmiştik. Aynı bağlamda burada bal peteğinin ekmeğe ile hem biçimsel hem litürjik hem de kavramsal benzerliklerini bulmaktayız. Dahası, bal peteği adeta iki ökaristi (eukhariste) unsurun tek bir formda birlikteliği gibi görünmektedir. Aklımıza "Ağzımı simgeler kullanarak açacağım" İncil sözleri gelir, kutsal sözler simge kullanmadan bir şey anlatmamıştır.¹¹¹ Bu metinde şarap-ekmek tek bir formda, bir petek halinde Asenat'a sunularak din değişiminde bir araç olarak kullanılmış böylece "Vaftiz Gizemi" gerçekleşmiştir.

Asenat önce bir parça yer sonra Yusuf bir parça koparıp Asenat'ın ağzına verir -tıpkı komünyon ayinini yöneten bir rahip gibi-. "Dudakları bal olan Asenat" için hem Batı hem Doğu Roma literatürünün sıklıkla kullandığı bir ifade biçimi vardır: Byzantium'un en 'Bilge' İmparatoru, Büyük Saray'ın İhtişamlı Justinianus Salonunda tüm sadık tebaası için *ballı dudaklarından* dökülen söz konusu kutsal ilahiyi söylememiş midir;¹¹² Türkçede bugün dahi bu ifade biçimi güncelliğini korur. 'Ağzından bal damlamak' deyimi veya 'ballı dudaklar' gibi benzetmeler sıklıkla Ortaçağ'da karşımıza çıkmaktadır. Ancak Tanrının ismini ağzına alanlar veya Meryem'in ilahisini söyleyen diller için kullanılan bu tabirler burada dinsel dolayısıyla ikonografik tabirlerdir. Kilise Babalarından Konstantinopolis Patriği Ioannes Hrisostomos'un (349-407) lakabı "Altın Ağzılı Yuhanna"dır. Aziz Ioannes Hrisostomos'a *altın ağız* yakıştırması hem balın rengi hem de tadının tatlılığından kaynaklı, patriğin dili ile bir tutularak hitabet gücüne uygun görülmüş bir yakıştırmadır. Tanrının sözünü en tatlı şekilde zikreden Tanrı sürüsünün ileri gelenlerinden, Kilise Babaları'ndan biridir.

Hikayenin son aşamasında ise bal dudaklı Asenat başkalaşım geçirir. Arılar tüm vücudunu sarar ve dudağı üzerinde yeni bir petek inşa ederler. Bu görüntüsü ile peteğin içinde kalan Asenat sanki bir kraliçe arı olmuştur, üstelik bakiredir. Tüm alegorik unsurlar bal damlayan dudaklar ile bir bütünlük içindedir. Hem mucizenin bir parçası olduğu için kutsal biri haline gelir, hem de arılarla bütünlüğe doğaüstü bir figür. Bu transformasyon akla kuşkusuz tek bir ismi getirir: "Yaratıkların Hanımı" Ephesia Artemisia. (Res.16a ve 16b) Ayrıca her iki hanımın arı hizmetlileri ortak unsurlara sahiptir. 'Arı Dansı' yapan Ege'nin *melissaları* Ephesia Artemisia'nın rahibeleri de tanrıçaya muhtemelen sunular

110 Plin. HN 11.4-19.

111 Matta 13: 34,35; Markos 4: 33,34.

112 *De cer.* 52. 4. 757; ayrıca Stilit Aziz Genç Symeon *vitasında* geçen "Sesinden bal damlamak" ifadesi için bk. Merantzias, 2018, 73; Merantzias'ın aktardığı bilgiye göre II. Georgios Tornikes'e ait İmparator II. İsaakios Angelos (1185-95) için 1193'de yazdığı *eulogiasında* (cenazesinden sonra yazılan övgü şiiri, methiye) "*imparatorun dilinin bal kadar tatlı*" olduğunu yazmıştır. A. Kazhdan ve A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, London 1985, 251.

taşır ve Eski Ahit karakterlerinin sembolik anlatımında Asenat'a petek sunan arılar gibi beyazlar içindedir.

Her iki karakterin kadın olması, kadınlar ile arılar arasında kurulan ilişkinin de incelenmesini gerektirir. Klasik literatürde kadın ile arı karşılaştırmaları örneklerde, tıpkı Meryem ve rahibeler gibi yüceltilmiş ideal kadın tasvirlerine rastlarız: arı-kadın, arı-eş veya arı-hanım sahip olunabilecek en iyi eştir (ἀρίστας γυναικας), evine eşine sadık, saygıdeğer, mütevazı ve kendini çocuklarına adanmışlardır.¹¹³ Kraliçe arı ile özdeşleştirilen arı-kadınlar (*sedula apis*)¹¹⁴ kraliçe arı gibi kovasını çekip çevirir, evinin arı-hanımdır, becerikli ve çok çalışkandır.¹¹⁵ Antik dünyanın kusursuz eş ve annesi için yakıştırılan değer ile Romalıların çalışkan arısı ve iş aşkıyla tutuşan işçi arılarının kovana adanmışlıkları birbirlerine paraleldir.

Asenat ile Artemis arasında başka bir ilişkiden daha bahsedebiliriz. Ephesos Artemision'un *collegia* larından erkek hizmetliler için kullanılan 'essen' sözcüğü İon dilinde arı-kral ya da lider-arı anlamına gelmektedir. Bu kelime ile 'Asenat' kelimesi arasında dilbilimsel bir bağ kurulmuş, hem etimolojik hem ikonografik bağlamda Asenat'ın bir Ephesia Artemisia modeli olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.¹¹⁶ Tüm bu bilmece gibi imgeleme akla yeni bir soru getirir, bu simgesel çaba niçin verilmiş olabilir. İS. II. yüzyıla ait olduğu düşünülen Asenat'ın Antik Yunanca metni, yazıldığı dönemin koşulları içinde verdiği mücadele ve kendi döneminin koşulları uyarınca vermek istediği mesajlar dâhilinde açıklamak mümkün müdür?

İS. en geç II. yüzyılda Havari Paulus'un geldiği ve 3,5 yıl kaldığı Ephesos kentinde Hıristiyanlık mücadelesi oldukça zorlu geçmiştir. Ephesia Artemisia kült imgeleri V. yüzyılda Theodosius Kanunlarıyla kaldırılıp tahrip edildiği tarihe dikkat edilirse Anadolu'da ne kadar güçlü bir yeri olduğunu anlaşılır. İS. 401'de Ephesos'a gelen Konstantinopolis Patriği "Altın Ağızlı Yuhanna" İoannes Hrisostomos'un Artemis kültüne karşı verilen mücadelede başarısız olan dört rahibin işine son vermesi, Paulus'un mücadelesinin hala tam zaferle sonuçlanmadığını gösterir.¹¹⁷ Doğu Roma İmparatorluğu bir tanrıça ile savaşmaktadır. "Ephesosluların Artemis'i Büyüktür"¹¹⁸ ve hala güçlüdür. İS. 431'de III. Ekümenik Konsil ile Bakire Meryem'in Ephesos'da 'Tanrı-anası' ilan edilmesi, V. yüzyıldan itibaren Hagios İoannes Bazilikasının yeniden inşası, çevre duvarı ve su yolunun yapıldığı Justinianus'un Ayasuluk kutsal alanı ile ilgili hazırlanmış imar programı ve gerekli inşaat malzemesinin temini gibi istikrarlı bir "yer değiştirme" yeniden yapılandırma faaliyeti buluyoruz. Orta Bizans Döneminde ise Hıristiyan Ephesos çok sayıda manastırı ile 300'den fazla keşişin yaşadığı önemli bir ruhani merkezdir.¹¹⁹

113 Theocritus'un İdilleri için bk. Mosch. Bion. 1.107.

114 *Ov. Met.*15.367.

115 *Xeno. Oec.*7.32-34.

116 Kasyan, 2013, 6.

117 Tapınak tasvirleri için bk. Ladstatter, 2009, 545; Foss, 1979, 469-86.

118 Habercilerin İşleri 19:34.

119 Ladstatter, 2009, 550.

Habercilerin İşleri'nde Luka yazarı, Paulus'un Ephesos'ta çektiği zorlukları uzun uzun anlatır.¹²⁰ Paulus burada "vahşi yaratıklarla" boğuşmaktadır.¹²¹ Vahşi yaratıklarla kastedilen Ephesia Artemisia kült heykelini süsleyen hükmettiği hayvanlardır: arılar da Paulus'un kastettiği vahşi yaratıklardan biridir ya da arı-kraliçenin kendi arı sürüsüdür (*essenleri melissaları vardır*). Bu ifadeyi Paulus'tan önce Homeros da Artemis için kullanmıştır: *O Vahşi Yaratıkların Hanımıdır!*¹²²

Vahşi hayvanlara hükmetme yeteneğine ve onlara dönüşme (transformasyon) gücüne sahip *polymastik* torsosu ile tanrıça, kökleri kadim Anadolu kültürüne dayanan bir takım unsurlar barındırır. Roma İmparatorluk döneminde standartlaşan görünümü Homeros'un Artemis'inden bariz derecede farklılaşmıştır. Sıra dışı kült heykel gösterişli, mücevherlerle süslü bir kostüm giyer. (Res.16a ve 16b) Torsosundaki hayvanlı şeritler arasında aslan, boğa, griffon, aslan ve geyik bulunmasına rağmen en çok arılarla anılan bir tanrıçadır (Res. 16c ve 16d); kent sikkeleri Ephesos'un sembelleri kabul edilen tanrıçanın kült heykeli ve arı imgeleriyle basılır. (Res.15) Tanrıçanın diğer isimleri de bal ile ilintilidir: Bal-yapan Diana (*Diana Mellifica Sacrum*), Arı-Hanım veya Bal Bakiresi anlamında *Britomartis*¹²³, *Dulcis virgo* Tatlı Bakire'dir. Aynı zamanda kutlu bir doğum ile ilişkilidir: İskender'in Doğumu. Bakire olmasına rağmen analık konseptine sahiptir. Sonuç itibarıyla o, kovan ve tüm sürünün hanımı ve de kraliçesidir. (Res. 16e) Kovanı sayılan şehrinin veya kolonisini, kovanın içinde bulunan kutsal bal ile dolu peteği denilebilecek tapınağını korumaktadır. İdeal *polis*, koloni yapısı ile özdeşleştirilen kovan kavramına özdeş olarak, Konstantinopolis şehrinin koruyucusu Theotokos Meryem gibi, o da Ephesos şehrinin koruyucu hanımı, bakire tanrıçasıdır.¹²⁴ Ona sığınan herkesi kucaklayan, Roma İmparatorluğunda yaşayan tüm insanları bu şekilde birleştirebilen, politik yanı oldukça kuvvetli ve üzerinde farklı pek çok kavram taşıyan sofistike bir tanrıçadır. Anadolu'nun Yunan kolonilerinden önce ve sonra sahip olduğu ana tanrıça ikonografisi ve bu topraklarda Erken Neolitik dönemden itibaren takip edilen ısrarlı ana tanrıça ihtiyacı sonunda herkese hitap eden evrensel bir tanrıça tipi yaratmayı başarmıştır. Şehir, İÖ. X. yüzyıldan itibaren, her sınıftan ve ırktan insana kucak açması sebebiyle çok sevilen tanrıçanın şehri Anadolu'nun en önemli dini merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bütün Roma İmparatorluğu içinde en önemli 8 kutsal merkez arasındadır.¹²⁵ Günümüzde de bu özelliğini korumaktadır. İsa'dan önce olduğu gibi bugün de Ephesos ve tanrıçanın evi ziyaret edilir, bir hac yeridir, hangi dinden, ırktan ya da sınıftan olursa olsun tüm insanlara Kutsal Bakire kollarını açmıştır.¹²⁶ Verilen mücadeleyi Meryem kazanmıştır!

120 Habercilerin İşleri 19:21-41.

121 Korinthoslulara I. Mektup 15:32.

122 *Hom. Il.* 21.470.

123 Etimolojik olarak kökeninde "kovandan bal almak" için kullanılan βριττω fiili için bk. *Etym. Mag.* 213, 55.

124 Kovan ve kent inşaatı üzerine bk. *Arist. HA* 488a.

125 Oster, 1990, no:19, 79-80; Geffcken, 1978, 125.

126 Elderkin, 1939, 212.

Kovanın Kraliçesi

...arılar beyaz zambaklar üzerinde uçar
ve tüm tarlalar (hum/hymnos) olur onların vızıltısıyla.

Virgil, *Aeneid*, 6.706¹²⁷

Eski Ahit elyazmalarının Septuagint geleneğine uygun şematik yaklaşım bize peteğin daha akışkan, bala nazaran çiğnenabilir kıvamı ‘petek-bal ile şarap-ekmeğin’ benzer bir mana için kullanıldığını düşündürmüştür. Asenat’ın vaftizi, din değiştirmenin kutsal zirvesi bir çeşit bal paylaşımı ritüeli (ayini) ile son bulması da aynı oranda güçlü ökaristeye ait simgesellik taşımaktadır. Önceki bölümlerde tadı (tatlılığı) ile, ardından petek yemenin ikonografik bağlantılarına ve Tanrının sözlerini zikreden ‘tatlı dil’ konseptine değindiğimiz konuya ek olarak, bu bölümde alternatif bir yaklaşım getirmek istersek bu ‘bal sesli olmak’ ve aynı bağlamda ‘ilahî söylemek’ üzerine olabilir. Balın ikonografik şeması içinde, ağız ne ölçüde yer alıyor ise ağızından çıkacak sözler gibi ağızdan çıkan ses de ele alınmalıdır. Tıpkı ileride Meryem’e ilahiler yazacak olan kovanın koruyucusu Aziz Ambrosias’ın bebekliğinde ağızına kutsal arılarca bırakılan bal gibi. Kendi döneminde Meryem’in Lekesizliği ve Tanrı-anası rolünün ateşli bir savunucu olması şaşırtmamalıdır.¹²⁸

Geriye dönerek antik referanslara başvurduğumuzda Homerik *hymnos*larda bilhassa Pindarik şiirlerde, şiir ve şarkı söyleyen kahinlerin arılar ile ilişkisine rastlanmıştır. Pindaros’un sesi için ‘sesi ballı petekten daha tatlıdır’ ifadesi gibi benzetmelere sadece Homerik metinlerde rastlanmaz, Orpheus da bundan bahseder.¹²⁹ Pontus’un *çıldurtan* balını konu ettiğimiz bölümde arıların kehanette bulunmak, ön görü sahibi olmak gibi kahinlik ile ilişkilendirilmesinden bahsetmiştik. Keza, Hıristiyan ikonografisi içinde Kutsal Doğum sahnelerinde Paskalya neşesini-Yeniden Dirilişi haber veren arıların belirmesi, bebek Ambrosias’ın Aziz Ambrosias olacağını mimleyen arı mucizesi gibi örnekler vermiştik. İlâveten, bal içmek de (veya şarap içmek) tatlı konuşmak gibi *hymnos* söylemek kavramlarıyla bağlantılı olabilir.¹³⁰ Vızıldayan arının çıkardığı sesin ilahî bir ses kabul edilmesi ve musaların ilham verdikleri şarkılara *μελιφθογοι*, *μελιγδουπος* denmesi ikonografisinin araştırması sırasında rastlanan önemli bir verilerdir. Kehanette bulunmak ya da geleceğe dair konuşmaktan farklı olarak balı, şarkıyı, ilahiyi, hoş sesi ve tatlı dili aynı kategorinin kavramları olarak önerebiliriz. Konstantinopolis’te derlenen en büyük Bizans ansiklopedisi *Etymologicum Magnum* (İS. 1150), *meli-* etimolojisinin şarkı anlamına gelen *melos* kelimesi için de önerir.¹³¹ *Melisma* (Yunanca *melismos*), kökü bal

127 Virg. Aen. 6.706-7-0.

128 Aziz Ambrose’nin konu ile ilgili çalışmaları : *De institutione virginis et sanctae Mariae virginitate perpetua ad Eusebium*; *De paradiso*; *De virginibus*; *De virginitate*; *Exhortatio virginitatis*; *De sacramento regenerationis sive de philosophia*.

129 Scheinberg, 1979, 25.

130 Scheinberg, 1979, 25.

131 Etym. Mag. 582,6; ayrıca *mel* ile *melodi* sözcükleri arasında etimolojik ve sembolik bir ilişki

olan ve adeta arının havada uçarken hareketleri gibi inişli ve çıkışlı kesintisiz bir notadan oluşan sanki arı vızıltısını taklit eden uzun bir sestem oluşan ilahilere verilen addır. Doğu Roma Kilisesinin icadı *melisma*, müzik olmadan sadece ses ile söylenen duaların ilahi şeklinde söylenmesidir, çok uzun duaların eş zamanlı uzun müzik süresinin, melodiyi zenginleştirmek için kısa süreli nota gruplarına bölünmesidir. İS. 528’de İmparator Justinianus keşişlerin sabah, öğlen ve akşam ilahi söylemesini şart koşmasıyla duaların sadece sesle söylenmesi, *melismalara* varan çok sesli kilise korosunun gelişmesine sebep olmuş olabilir.¹³² XI. yüzyıla ait manastır *tipikası* “*Müzik zevkini kutsal ilahilerle karıştırmak, münzevi kişiyi şarkı söylerken ve dua ederken daha azimli hale getirir. Tıpkı tecrübeli doktorların hastalarına bazı nahoş ilaçlar verirken bardağı balla kapladıkları gibi*” benzetmesini kullanır.¹³³ İlahi söylemek keşişin ağzında bal tadı bırakmaktadır.

Güney İtalya kıyı şeridi boyunca uzanan dağlarda yer alan Orta Bizans Dönemi Manastırlarının yoğun olarak bulunduğu Calabria Bölgesinde, bazısının belirgin Bizans referansları verdiği ikonografik açıdan zengin arı tasvirlerine sahip Latince parşömen rulolar üretilmiştir. Toplu olarak “Exutet Ruloları” olarak adlandırılan bu parşömenler günümüzde parçalar halindedir. Minyatürlere sahip olanlar arasında en eski tarihli olanı Vatikan’daki *Vat. lat. 9820* ve Bizans referanslarına sahip olduğu söylenen, vellum parşömene sahip olan *rotulus* Yunanca metin ve minyatürlerin yer yer kazınmış olduğu gözlenen Exultet Bari 1 (1025-1034) ise Bari (Archivio del Capitolo Metropolitano) Arşivinde bulunur; diğerleri Casanatense Exultet Ruloları ile Londra Exultet Ruloları’dır (British Library Add. 30337). Adlarını bir Katolik ritüeli ve duası olan, Kutsal Cumartesi söylenen ‘*Exultet iam angelica turba coelorum*’ adlı ilahisine ait *Eulogia* duasının ilk kelimesinden alan parşömenler, ünlü bir ilahi içermektedir: *Arıların Övgüsü İlahisi*.

Batı Kilisesi litürjisine uygun olarak Kutsal Cumartesi günü yakılan ‘Diriliş’i sembolize eden mumun yakılması ile söylenmeye başlanan *Arılara Övgü İlahisi*, bu ruloların barındırdığı yegane arı ikonografisi değildir.¹³⁴ Öncelikle ‘mum üreten arı’ kavramı ve ışığın sonsuza dek yanmasını sağlayan hizmetkar arılar, ilahi güneşin sönmemesi için durmadan mum üretimi için çalışmaya devam etmeleri ile birlikte ayının ayrılmaz bir unsuru haline gelirler. Helenistik dönemde Aristoteles’e göre arılar çiçeklerden, Roma dünyasında da Varro ve Plinius’a göre öküzün iskeletinden (karkas) geldiklerine dair inanç, Hristiyanlık Döneminde Eski Ahit’in Samson hikayesinde

---

bulunur. Merantzas, 2018, 66 dipnot 6.

132 Eco, 2014, 895.

133 BMFD. 26. Luke of Messina. 645.

134 Exultet Rulolarını ve İsa’nın Doğumu minyatürünü Italo-Bizans Sanatı ile değerlendiren detaylı çalışma Sophia Germanidou’ya aittir. bk. Germanidou, 2014. Söz konusu Yunanca makaleyi bizim için tercüme eden Arkeolog Prof. Dr. Ersin Doğer’e minnettarlığımızı ve saygılarımızı sunarız, en içten teşekkürlerimizi bir borç biliriz.

yansımasını bulmuştur¹³⁵ Hikaye Bizans'ın *Geoponika*'sında da yer alır.¹³⁶ Nitekim VI. yüzyılın sonu ile en geç V. yüzyılın ilk çeyreğine ait Prudentius'un *hymnosları* bize önemli bir ikonografik veri sağlar: XI numaralı ilahi Kutsal Doğum için yazılmıştır ve de göklerden yapraklara düşen çiy şeklinde balın damıtılma zamanı geldiğini, “*O'nunla birlikte esas Altın Çağ*”ın başladığını söyler.¹³⁷ Buradaki Ovidius ve onun altın çağ kavramına gönderme çok açıktır. Prudentius alegorik çalışmalarıyla tanınan Klasik edebiyat ile Hıristiyan doktrinleri başarılı bir şekilde harmanlamış bir şairdir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere hem Yunan hem de Roma geleneğinde arılara dair ortak kanı cinsel bir münasebet sonucu ortaya çıkmamış olmalarıdır. Arı ve bal böylece ‘saf, temiz ve bekâret’ kavramlarıyla bir bütünlük içindedir, dolayısıyla motiflerinin Kutsal Doğum sahnelerinde kullanılması metinlere dayalı ilişkilendirmeler neticesinde olabilir. Manastır “*tıpkı bir arı kovanındaymış gibi bu iyi erdem balının korunması*” görevini üstlenmiş, Meryem’in değerli hazinesinin kovani haline gelmiştir.¹³⁸ Bu bağlamda, Aziz Apollinare de bir diğer erdem balı koruyucusudur, zira altın arıları ile Meryem’in atribüsü beyaz zambakların arasında Classe’nin apsisinde, aynı ikonografik çerçevede, *esas altın çağın* başladığını söyleyen Prudentius’a eşlik etmektedir.

Bizans Manastır kayıtları (*BMFD*) arasında XII. yüzyıla ait aşağıdaki ilahiye bulmak bizi ikonografide kurduğumuz bu bütünlüğe sevk etmiştir. Paragraf, ilahi ve dua kitabı olan *Mezmurlar Kitabı*’nın farklı bölümlerden alıntılar ile derlenmiştir:

*”Ey Bakire ve Anne, ihtişamınıza adanmış bu sürüyü sonsuza dek koruyun ve tüm güçlü sağ elinizi bu iyi sürünün üzerinde sürekli olarak tutun [...] Ama hepsinin en güçlü korumanız altındabu kutsal yerde, baldan daha tatlı olan erdem meyvesini yetiştirerek birlikte yaşadıklarımı Yüce Tanrı’nın kutsal avlusunda bu kovanın etrafında vızıldayabilir.”*¹³⁹

Güney İtalya manastırlarında hazırlanan kimi Bizans Sanatı etkili üç adet Exultet Rulosu minyatür resmi, Hıristiyan ikonografisi ve bu çalışma için önem arz eder. Bu tasvirler IX. ile XII. yüzyıllar arasına tarihlenir ve de Ortaçağ Sanatında eşine az rastlanır biçimde Bebek İsa’nın Doğum sahnesine arıların dahil olduğu görülür. (Res.28, Res.29 ve Res.30) Bunlar sırasıyla, a.) Montecassino Manastırı Kütüphane Arşivinde bulunan *MS 724/3* Exultet rulosudur, XI. Yüzyıla tarihlenir; b.) Güney İtalya’da Gaeta şehri Pis-

135 Aristoteles arılar için “kendi kendini meydana getiren canlılar”, “ya çiçeklerden ya da bir yaratıcıdan doğmuşlardır” der. Arist. HA 553a.18-20 ve Arist. HA 488a; Plinius, Aristo söylemine katılır “apium enim coitus visus est numquam” arıların hiç çiftleşmediğini söyler. Plin. NH 11, 46; Varro “sadece doğmuş olmak” adeta hazır üretilmiş bir mamul gibi ortaya çıkmak anlamına gelen τίκτω ve nascor fiillerini kullanmıştır. Var. De re rus. 1.1.8 ve 3.16.4; Virgil onların mirabilis mos olmaları hakkında yazar: arılar mucizevi olarak kendi kendini doğurmaktadır. Virgil. Ec. iv. 30 ve Georg. iv.1.

136 Geop. XV. “Florentinus”, 2 için Darby, 2011, 288.

137 Prudentius, “Liber cathemerinon” XI. Hymn için Pope, 2005, XI.

138 *BMFD*. XI .10. ELEOUSA. 182

139 *Mezmurlar* 119: 103; tam metin için bk.*BMFD*. XII.27. Kecharitomene. 666.

Res. 28:

«Arılara Övgü»

Montecassino

Exultet Rulosu,

Montecassino

Manastırı Kütüphane

Arşivi, X.-XI.

Yüzyıllar arası,

Montecassino, İtalya.

(Cartantica)

Res. 29:

«Arılara Övgü»

Exultet Rulosu Gaeta

I, erken XI. Yüzyıl,

Diocesan Müzesi,

Gaeta, İtalya.

(Germanidou, 2014,

259.)

koposluk Müzesi'nde muhafaza edilen, Fondi Katedrali'ne ait erken XI. yüzyıla, XI. yüzyılın ikinci yarısına ve XII. yüzyıla (1130'dan önce) tarihlenen üç parşömen arasında Gaeta I; c.) *MS Lat. 2*. John Rylands Kütüphanesinde korunan rulo, en geç XI. yüzyıla tarihlenir. Bazı Exultet Ruloları'nda kuşkusuz yoğun Bizans Sanatı etkisi bulunmaktadır, muhtemelen Bizans litürjisinde de aynı amaçla kullanılmışlardır ve/veya Bizanslı olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁰ Ravenna, Bizans hakimiyetinden çıktıktan sonra bu bölgede Bizans üslubunun birden ortadan kaybolduğu söylenemez. Zira Orta Bizans döneminde üslubunun etkileri özellikle Güney İtalya ve Sicilya'da yaşamaya devam etmiş Geç Bizans dö-

140 Kelly, 1996, 210-211; Germanidou, 2018, 97; Germanidou, 2014, 263.

Res. 30: «Arılara Övgü»
Exultet Rulosu, *MS Lat.*
2, en geç XI. Yüzyıl
(900-1200), Manchester
Üniversitesi John
Rylands Kütüphanesi.
(DigitalCollections -
Manchester)

neminde ise IV. Haçlı Seferi'nin korkunç yağmasının bir sonucu olarak Kuzey İtalya'da hissedilmeye devam edecektir. Ortaçağ Hıristiyan Sanatın çerçevesinde değerlendirilen tüm rulolar arı ve arıcılık üzerine çeşitli veriler sunmakla kalmaz, sahip oldukları stil özellikleri kültürlerin kesişerek hem batı hem de Bizans sanatını, rotulus yazarını, ressamını, müzisyeni, litürjiyi tek bir içerik içinde benzersiz bir biçimde bir araya getirmiştir.¹⁴¹

İkonografi adına ise, tarih boyunca arı ile tanrıça arasındaki ilişkilere değindiğimiz bu çalışmada, Hitit mitolojisinden Antik Yunan'a 'Theotokos' kavramı ile bütünleşen figürler ele alındı, ay tanrıçalarının hizmetkarları arılar ile transformasyon geçiren bakire karakterlerden Asenat ve Ephesos şehrinin tanrıçaları Artemis ile Meryem'e dek uzanan bağlantılar bize, Ortaçağa taşınan bir takım ikonografik unsurların yeniden kullanıldığını göstermektedir. Bebek İsa'yı karşılamak için kovanlarından çıkan ve itaatkar hizmetlileri arasına katılan, sürüye dahil olan arılar aynı zamanda Bakire Meryem'in küçük kanatlı hizmetlileri olarak da orada bulunmaktadır. Kutsaldan doğan kutsal, yeniden dirilecek olandır, bu öngörüğü fısıldayan arılar, mum ışığına kaynaklık ettikleri gibi Paskalya Neshesini de taşırlar. Aynı şevkle kutladıkları Kutsal Doğum müjdesi ile birlikte kendi saf ve el değmemiş doğaları sayesinde Meryem'in Lekesizliği'ni de taçlandırırlar. Göklerden mucizevi bir şekilde çiçeklere damladığı hatırlanırsa, beyaz zambak ile atribülenen Meryem'in öncelikle cennetten rahmine düşmüştür. Kutsal Doğum gecesi, arıların 'bal-larından daha tatlı olan' dünyaya gelmiştir. Arılar, bu mucizenin şahidi olarak övgülerini sunmak üzere yerlerini almışlardır.

141 Kelly, 1996, 211; Rulolarda, farklı tiplerde kovan tasvirleri, arıcılık faaliyetinde bulunan din adamları veya arıcılık yöntemleri de bulunmaktadır.

Sonuç

Arıların Klasik literatürdeki ilk referansları Homerik şiirler olmuştur. Bunlar doğum, ölüm, ruh, yeniden doğma, kraliçe, *metamorphosis* gibi simgesel anlatımlarla yüklü yazımlardır. En ünlüsü kuşkusuz Apollon'a adanan Kallimakhos'un *hymnosu*'dur. Arılar kovanlarını inşa eden, ne olursa olsun yurtlarını savunan, gerektiği zaman da canını veren, koloni için durmadan çalışan savaşçılar kabul edilmiştir. Bu doğa gözlemi onlara hak ettikleri saygının duyulmasına yol açmıştır. Ardından gelen diğer güçlü bir kavram kovanın hanımları, arı-kadın *melissalardır*. Amorgos'lu Semonides şiirinde kadınları do-kuza gruba ayırırken erdem hazinesi olarak Zeus'u besleyen arı-hanımları tayin etmiş, tüm kadınların en erdemlisi, kendini evladına adanmış mükemmel bir anne ve ideal bir eş oldukları tayin edilmiştir.

Apollon'a adanan ikinci *hymnos*'da ise endüstri ile özdeşlenen arı metaforu, Pausanias ile taçlanır: Delphoi'nin beş tapınağından Apollon'a adanan ikincisini arılar inşa etmiştir. Balmumu ve kanatlarının tüyleriyle oluşturdukları harç ile tıpkı doğal hayatta inşa ettikleri kovan gibi inşa etmişlerdir. Tanrıya adanmış mekân yapımında ve tapınak hizmetlisi olarak karşımıza çıkarlar. Işığın, güneşin, ölüm ve kehanetin tanrısı Apollon ile arı arasındaki bu ilişki literatür ile Roma edebiyatı ve retoriğine taşınmıştır. Apollon'un Kyrene'den oğlu Aristaeus (Aristeo) keza müzik ve şifa, peygamberlik ve kehanet ile ilgilidir. Ona "Arıların Sırrını Keşfeden Bal-sever Çoban" da denir.

Arıların hem tanrı hem de tanrıçalarla güçlü ilişkisi Anadolu İkonografisi bağlamında Hitit mitolojisi ve ritüellerinde bulduğumuz bal sembolizmi ise en derin bir katmandır. Telipinu efsanesinde Ay tanrıçası Hannahanna'nın sadık bir hizmetkarıdır. Tıpkı Ay tanrıçası Ephesia Artemisia'nın olduğu gibi. Tarihin hafızası, ikonografi ile yaşayan görsel bir dili topluluktan topluluğa aktarırken elbette eklemelerle zenginleştirmiş, bir takım değişimler geçirilmişse de özünde bal daima Tanrının kendisini ve kendinden olanı ifade eden mucize bir öz olarak görülmüştür.

Altın rengi ile özdeşleştirilen ışık, mumun varolmasının sebebi olan hammadde- si; tadının verdiği mutluluk ve her derde deva hazırlanan ilaçların reçetesi olması; farklı çiçek ballarıyla hazırlanan içkilerin adeta uyuşturucu etkisi ile öngörü ve kehanette bulunma yeteneği kazandırdığına dair inanç; bir cesedi günlerce ya da bir boyayı yıllarca koruyabilme özellikleri ona ölümsüzlük veren bir iksir yakıştırması veya ona yeniden doğuş gibi kavramlar atfedilmesine sebep olmuştur.

Hıristiyan ikonografisine yansımalarını anlamlandırmak için bal ve arının izini sürdüğümüz veriler çoğunlukla Bizans öncesine dayanır. İkonografik bir çalışma için bu motiflerin anlamı ile kökenlerinin kavranması adına geçmişe bakmak önemlidir. Zira Geç Antik - Erken Hıristiyanlık dönemi hagiografaları kendi toplumlarının akıl ve değerlerini yansıtırlar ve kesintisiz bir kutsallık sürekliliği yaratmak amacıyla Helenistik dönem filozoflarının yaşamlarından İbrani kutsal yazılarına kadar, ince yapılmış hesaplarla düzeltilmiş pek çok metni yeniden değerlendirmişler ve bu metinlerde konu ile *topoi* iç içe geçirmişler, bu çoklu katmanlama da her Geç Antik dönem Hıristiyan'ın aşına olduğu metnin yüzeyinin altında zengin bir titreşim yaratmıştır.¹⁴²

142 Bronwen, 2019, I.

Balın bir ritüel aracı olarak kullanılması Hititlerden Hıristiyanlık dönemine kadar süregelen yadsınamayacak uzun bir süredir. Hurma gibi salkım meyveler olarak arı-üzümü ya da ağacın meyvesi olarak kabul bulan arı-salkımı, dolayısıyla ağaçlardan damlayan bal, asmanın meyvesi üzüm gibi biçimsel ortak noktalar ikonografide kendine bir yer edinirken anlamları birbirinin içine geçebilir. Altara sunulan bal, ballı şarap, petek-ekmek ya da bal ekmeği kavramlarının güçlü *eukharist* unsurlar haline gelmesi yüzyıllar boyunca uygulana gelmiş dini ritüeller sayesinde gerçekleşmiştir.

Bu ikonografik araştırmamızda Bizans dönemleri boyunca karşılaştığımız sanatsal ürünlerde arı ikonografisine bilhassa VI. yüzyıldan sonra çok daha az rastlandığına şahit oluruz. Aziz Basilius Magnus'un dokuz *homilies*inden oluşan *Hexameron*, nedenleri aydınlatmada önemli bir veri sunar. Sekizinci Homilie'de tıpkı Klasik metinler gibi balın gökten çiçeklerin üzerine bir çiy tanesi olarak düştüğünü söyler ve arıları yüceltir. Onları bilge olarak tanımlar. Akıllı kovan mimarisini över. "Bilge" kelimesi, ilgili bölümde oldukça sık kullanılır. Ancak bölümün sonunda geçen son sözler dikkate değerdir: *Dünyamız ve bu doğa bize zengin hazineler sunmaktadır. Etrafımız O'nun görülebilen mucizeleriyle ve yarattıklarıyla doludur. Basil, kalplerinizi ilahi sevgiyle doldurmamızı öğütler. Onun mucizeleri sağlıklı bir ruh için "bal ve petekten tatlıdır", der.¹⁴³*

Trullo Konsili olarak bilinen II. Justinianus gözetiminde 692'de Konstantinopolis'te gerçekleşen 6. Ekümenik Konsil, pagan kökenli olduğu düşünülen pek çok uygulamayı tamamen yasaklamıştır. *Kanon 57* ise neden Bizans el sanatları ve Anıtsal Sanatında VI. yüzyıldan sonra arıların neredeyse tamamen kaybolduğuna dair bir açıklama getirebilir. Bu konsilde, kiliselerde "*altarda bal sunmak*" yasaklanmıştır (Kanon 57, Penthekte Synod, İS.692, Konstantinopolis). Kutsal altar masasında balın bir yeri olması, neredeyse VIII. yüzyıla dek Bizans Kilisesinin dini ritüellerinde geçmişin pagan geleneklerinin unutulmadığı ve yaşatıldığı bu yasaklamadan anlaşılmaktadır.

---

143 *Basilius Magnus, Hexameron, Homilae* Vii. 4 için bk. Schaff, 2011, 301; Mezmurlar, 118 [119]: 103.

Yazıda Kullanılan Kısaltmalar

- Arist. HA : Aristotle, *History of Animals*
Aristoph. Lys. : Aristophanes, *Lysistrata*
BMFD : *Byzantine Monastic Foundation Documents*
Callim. h.Ap. : Callimachus, *Hymns*
Col. De re : Columella, *De re rustica*
Corp. Iur. Civ.,*Inst.* : Corpus Iuris Civilis
De cer. : Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*
Diod. Sic. :Diodorus,*Sicilus*
Etym. Mag. : Etymologicon Magnum
Hom. Ody. : Homer, *Odyssey*
Hom. Il. : Homer, *Iliad*
Geop. :Constantine Porphyrogenetos, *Geoponika*
Mosch. Bion. :Theocritus, *Mochus. Bion*
Paus. Descr. : Pausanias, *Description of Greece*
Philostr. Im. : Philostratus, *Imagines*
Pind. Pyth. : Pindar, *Phytian Odes*
Plin. NH : Plinius, *Naturalis historia*
Plu.Vit. : Plutarch, *Lives*
Strabo. Geo. : Strabon, *Geographika*
THD : The Hittite Dictionary
Ov. Fast. : Ovid (Ovidius), *Fasti*
Ov. Met. : Ovid, *Metamorphoses*
Var. De re rus. : Varro, *De re rustica.*
Virg. Aen. : Virgil, *Aeneid*
Virg. Geor. : Virgil, *Georgics*
Vitri. De ar. : Vitruvius, *De architectura*
Xeno. An.: Xenophon, *Anabasis*
Xeno. Oec.:Xenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*

KAYNAKÇA

- Adams, F. (1834), *The Medical Works of Paulus Aegineta, the Greek Physician*, Londra: Cornwall.
- Albayrak, İ. (2000), “Kültepe’den Değişik Bir Masraf Listesi”, *Archivum Anatolicum*, 5, 1-10.
- Anagnostakis, I. (2018), “Wild and domestic honey in middle Byzantine hagiography: Some issues relating to its production, collection and consumption”, *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri, (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 105-118.
- Aristotle, *History of Animals*, Vol. I-II-III (çev.) A. L. Peck ve D. M. Balme, The Loeb Classic Library, Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1965, 1970, 1991.
- Aristophanes, *Birds. Lysistrata. Women at the Thesmophoria*, (çev.) J. Henderson, The Loeb Classic Library, Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 2000.
- Bean, G. E. (2000), *Eskiçağda Menderes’in Ötesi*, (1. Basım) İstanbul.
- Bloch ve Mazar vd. (2010): Bloch, G., Mazar, A., Francoy, T. M., Wachtel, I., Panitz-Cohen, N. ve Fuchs, S., “Industrial apiculture in the Jordan valley during Biblical times with Anatolian honeybees”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Haziran 2010, 107 (25) 11240-11244.
- Bronwen, N. (2019), *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*, (ed.) Blowers, P. M. ve Martens, P. W. 2019, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198718390.013.20.
- Borstlap, C. (2018), *İzmir’de Bir Ortaçağ Hayvan Kitabı Smyrna Physiologus*, İzmir.
- Callimachus, *Hymns and Epigrams. Lycophoron: Alexandra. Aratus: Phaenomena* (çev.) A. W. Mair ve G. R. Mair, The Loeb Classic Library, Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1921.
- Cameron, A. (2008), *Bizanslılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Christidou, A. (2014), “Political ‘experience’ and peripheral saints: Assimilating St. Asteios of Dyrrachion in the Byzantine Orthodox Tradition”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 38 (2), 141-167.
- Columella Junius Moderatus Lucius, *De re rustica*, I-XII, (çev.) H. B. Ash, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1968, 1977, 1979.
- Corpus Iuris Civilis, *The Institutes*, II, “Of Things” I. Divisions of Things, The Roman Law Library (2015), <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>
- Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, (çev.) A. Muffatt ve M. Tall, Leiden: E J Brill, 2012.

- Cook, A. B. (1895), “The Bee in Greek Mythology”, *The Journal of Hellenic Society JHS* 15 (12), 51-65.
- Crane, E. (1999), *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, New York: Routledge.
- Crane, E. ve Graham, A. J. (1985), “Bee Hives of the Ancient World”, *Bee World* 66: 23-41, 148-170.
- Dalby, A. (2014), *Bizans'ın Damak Tadı: Efsanevi Bir İmparatorluğun Mutfağı*, (2003), İstanbul.
- Dalby, A. (2011), *Geoponika: Farm work. A modern translation of the Roman and Byzantine farming handbook*, Totnes: Prospect Books.
- Darga, A. M. (2015), *Anadolu'da Kadın. On Bin Yıllık Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (1972), (2. Basım), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Diodorus, *Sicilus. Library of History*, Vol. I-XI, (çev.) C.H. Oldfather, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1935, 1939, 1946.
- Forbes, R. J. (1957), *Studies in Ancient Technology*, Vol. V, Leiden: Brill, 1975.
- Dioscrudis (Dioscorides) Pedanii Anazarbei, *De materia medica*, Tom. I, Libri II ve V (ed.) D. C. G. Kühn, Leipzig, 1829.
- Doğer, L. (2015), “Late Byzantine and Ottoman Pottery from Nif-Olympus”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, (ed.) Ergün Lafli ve Sami Pataci, BAR International Series 2750, Oxford 2015, 57-71.
- Doğer, L. ve Armağan (2014), E., “Bizans Döneminde Prousa (Bursa) ve Çevresinde Gündelik Beslenme Üzerine Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 2, Ekim 2014, 13-48.
- Doğer, L. (1998), “Bizans'ta Sofra”, *Lezzetin Öyküsü Exhibition, Sergi Kataloğu*, 1998, İstanbul.
- Dvornik, F. (1990), *Konsiller Tarihi İznik'ten Vatikan'a*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu X. Dizi, Sayı 13, Ankara: TTK Basımevi.
- Eco, U. (1998), *Ortaçağ Estetiğinde Sanat ve Güzellik*, (1987) 1. Basım 1998, İstanbul : Can Yayınları.
- Eco, U. (2014), *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar* (2010), İstanbul :Alfa Basım Yayım.
- Elderkin, G. W. (1939), “The Bee of Artemis”, *The American Journal of Philology, AJP* Vol. 60, Nr. 2 (1939), John Hopkins Üniversitesi Yayımı, 203-213.
- Erkut, S. (2011), “Hititlerde Arı ve Bal”, *Acta Turcica: Kültürümüzde Arıcılık*, 1/1, 2011, 36-39.
- Foss, C. (1979), “Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Archaeology and the 20 Cities of Byzantine Asia”, *AMER* XXXI 1977, 469-86. Cambridge 1979.

- Geffcken, J. (1978), "The Last Days of Greco-Roman Paganism", *Europe in the Middle Ages Selected Studies*, Nr. 8, Amsterdam, 1978, 125.
- Germanidou, S. (2018), "Honey culture in Byzantium - An outline of textual, iconographic and archaeological evidence", *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri, (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 93-104.
- Germanidou, S. (2014), "A dogmatic symbolism in scenes of the Nativity of Christ in Italo-Byzantine Exultet Manuscripts (10th-13th c.)", *Delton of Christian Archaeological Society*, 33, 2014, 257-264.
- Giannas, C. (2018), "Beekeeping practices in Agathonisi during antiquity", *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri, (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 79-84.
- von Graeve, V. (2013), "2009-2010 Milet Çalışmaları", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt IV, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler, Ankara, 1-24.
- Greatrex, G. (2011), *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, Liverpool University Press.
- Gurney, O. R. (1990), *The Hittites*, Londra.
- Harissis, H. V. (2009), "Aristaeus, Eurydice and the ox-born bee. An ancient educational beekeeping myth", *Apiculture in the Prehistoric Aegean. Minoan and Mycenaean Symbols Revisited*, (ed.) Harissis, H. V. ve Harissis, A. V., BAR International Series 1958, 2009.
- Harissis, H. V. (2018), "Beekeeping in prehistoric Greece", *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 18-39.
- Homer, *Iliad*, Vol. I:1-12 ve Vol. II: 13-24, (çev.) A. T. Murray, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 1924, 1925.
- Homer, *Odyssey*, Vol. I:1-12 ve Vol. II: 13-24, (çev.) A. T. Murray, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 1919.
- John of Damascene, *Barlaam and Ioasaph*, (çev.) G. R. Woodward ve H. Mattingly, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 1914.
- Kahyaoglu, M. (2011), Hanedan Sembolü Olarak Arı, *Acta Turcica III (I)*, 102-108.
- Kalogirou, K. ve Papachristoforou, A. (2018), "The construction of two copies of ancient Greek clay beehives and the control of their colonies'homeostasis", *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri, (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 69-78.

- Karauğuz, G. (2006), *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Karatasios, I. ve Triantafyllidis, “Production Technology of the Ancient Terracotta Beehives on Milesian Agathonisi Island”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, (ed.) Ergün Lafcı ve Sami Patacı, BAR International Series 2750, Oxford 2015, 105-112.
- Kasyan, M. S. (2013), *The Bees of Artemis Ephesia and the Apocalyptic Scene in Joseph and Aseneth*, De Gruyter.
- Kearns, E. ve Price, S. (2003), *Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion*, Oxford: University Press.
- Kelly, T. F. (1996), *The Exultet in Southern Italy*, Oxford: Oxford University Press.
- Koder, J. (1991), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Viyana.
- Lenger, D. S. (2011), “Honey in the Karia Region in Antiquity”, *Acta Turcica*, III, 2011, 28-35.
- Maguire, H. (1998), *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Variorum Collected Studies Series CS603, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Martelli, I. (2014), “The Tomb of a Rich Athenian Lady, ca. 850B.C.’, honey and purple for a textile interpretation attempt”, International Symposium Purpureae Vestes V, *Textiles and Dyes in the Mediterranean World*, 19-22 Mart 2014, Monserat Abbey Barcelona, 2014.
- Mazar, A. (2018), “The iron age apiary at Tel Tehov, Israel”, *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Sempozyum Bildirileri (ed.) F. Hatjina, G. Mavrofridis ve R. Jones, (Syros, Ekim 9-11, 2014), Nea Moudania 2018, 40-49.
- Merantzas, C. (2018), “From Demonic Noise to Paradisial Melody: Healing in Byzantium”, *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives*, B. Pitarakis ve G. Tanman (ed.), Istanbul Research Institute Publications 38, 65-76.
- Mavroudi, M. ve Dolezal, M. L. (2002), “Theodore Hyrtakenos’ Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens”, *Byzantine Garden Culture*, A. Littlewood (ed.), Washigton, 105-158.
- Oberhelman, S. H. (2008), *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri. Altı Oneirokritika*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ovid (Ovidius), *Fasti*, (çev.) J. G. Frazer, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1931.
- Ovid (Ovidius), *Metamorphoses*, I (1-8) ve II (9-15), (çev.) F. J. Miller, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yay., Cambridge Mass. 1916.
- Oster, R. E. (1990), Holy Days in honour of Artemis, *Principate I, Paganism before Constantine* ANRW II.18.3, New Documents IV (1987) 74-82, no 19, 79-80.

- Panofsky, E. (2012), *İkonoloji Araştırmaları* (1967), İstanbul. Pausanias, *Description of Greece*, Vol.I-V, (çev.) R. E. Wycherley, W. H. S. Jones, H. A. Ormerod, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1918, 1926, 1933, 1935.
- Philostratus, *Philostratus the Elder: Imagines. Philostratus the Younger; Imagines. Callistratus, Descriptions*, (çev.) A. Fairbanks, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1931.
- Pindar, *Olympian Odes. Phytian Odes*, (çev.) W. H. Race, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass.1997.
- Plinius Gaius Secundus, *Naturalis historia*, I-X Cilt, (çev.) H. Rackham, The LoebClassic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1986.
- Plutarch, *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius; Lives, Volume VII, Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, (çev.) B. Perrin, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1919, 1920.
- Power, E. (2019), *Ortaçağ İnsanları*, Avrupa Tarihi Dizisi:1, İstanbul.
- Ransome, H. R. (2004), *The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore*, New York: Dover Yayıncılık.
- Ridolfi, F. (2005), “Il Sant’Apollinare vestito di api d’oro”, *Apitalia* 32(2), 32-33.
- Rosenberg, D. (2006), *Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylencelerin Antolojisi*, Ankara.
- Russell, N. (1981), *The Lives of the Desert Fathers: Historia Monachorum in Aegypto*, Cistercian Studies No. 34, Londra.
- Schaff, P. (2011), “The Nicene and Post-Nicene Fathers”, II. Seri, NPNF208: *Basil: Letters and Select Works*, Barnes&Noble Yayıncılık.
- Sevin, V. (2001), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Strabon, *Geographika*, (çev.) A. Pekman, İstanbul 1987.
- The Hittite Dictionary*, the Oriental Institute of the University of Chicago, (ed.) H. Güterbock, H. A. Hoffner, Chicago, 1989.
- Greenfield, R. P.H. (2000), *The Life of Lazaros of Mt. Galesion. An Eleventh-Century Pillar Saint*, Harvard University Press, 2000.
- Thackery, H. St. J. (1966), *The Jewish War and other selections from Flavius Josephus*, (çev.) R. Marcus ve (ed.) M. I. Finley, Kitap I, 184, Londra.
- Theocritus, *Mochus. Bion*, (çev.) N. Hopkinson, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 2015.
- Theocritus, *Idylls (Theocritus Mochus Bion)*, (çev.) N. Hopkinson, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 2015.

- Thomas J. ve Hero, A. C. (2000), *Byzantine Monastic Foundation Documents, A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Dumbarton Oaks Studies, 2000.
- Tok, E. (2016), "Aşağı Kaystros Vadisinde Türkmen Akınlarına Karşı Bir Sığınak: Keçi Kalesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, 25 (2), 249-275.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap (De architectura)*, (çev.) Ç. Dürüşken, İstanbul (Birinci Basım) 2017.
- Varro Terentius Marcus, *De re rustica. On Agriculture*, (çev.) W. D. Hopper ve H. B. Ash, The Loeb Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1979.
- Virgil, *Aeneid: Books 7-12. Appendix Vergiliana*, (çev.) H. R. Fairclough, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 2001.
- Virgil, *Eclogues. Georgics. Aeneid: 1-6*, (çev.) H. R. Fairclough, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass. 1999.
- Weitzmann, K. (1984), *Greek Mythology in Byzantine Art*, Studies in Manuscript Illumination Nr.4, Princeton Üniversitesi Yayınları.
- Xenophon, *Anabasis*, (çev.) C. L. Brownson, The Loeb Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 1998.
- Xenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*, (çev.) E. C. Marchant, The Loeb Classic Library Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge Mass., 2013.

Yararlanılan İnternet Arşivleri:

Dumbarton Oaks Hagioagrophy Database : doaks.org

ETANA : Electronic Tools and Ancient Near East Archives <http://etana.org>

Etymologicon Magnum : MDZ (Münchener Digitalisierungs Zentrum Digitale Bibliothek) <http://digitale-sammlungen.de>

Hymn of Prudentius, Cathemerinon Liber of Prudentius, (çev.) Londra <http://ccel.org>

Internet Classic Archive <http://classics.mit.edu>

Paris Bibliothèque nationale de France (BNF) : gallica.bnf.fr

Suda Byzantine Lexicography : stoa.org

Resim Kaynakları

- Resim 1.** <https://museoarcheocagliari.beniculturali.it/en/attivita/blog/?Category> [E.T.: 03.09.2020]
- Resim 2.** <https://archive.org/details/anastasischilder00chif/page/140/mode/2up> [E.T.: 04.09.2020]
- Resim 3.** https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Artemis_libation_Louvre_CA599.jpg [E.T.: 26.10.2020]
- Resim 4.** <https://www.facsimiles.com/facsimiles/treatise-on-hunting-and-fishing-oppiano-cynegetica> [E.T.: 03.09.2020]
- Resim 5.** Weitzmann, 1984, Fol.62, XLV.
- Resim 6.** Linardou, 2011, 241.
- Resim 7.** <https://www.cartantica.it/pages/apicartemedievale.asp> [E.T.: 08.10.2020]
- Resim 8.** Germanidou, 2018, 97.
- Resim 9 - 10.** Doğer, 2015, Pl. IX, 65.
- Resim 11.** [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fresco_depicting_Bacchus_wearing_a_brunch_of_grapes_and_Mount_Vesuvius\(%3F\),_from_the_Lararium_of_the_House_of_the_Centenary,_Pompeii,_Naples_Archaeological_Museum_\(15045202512\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fresco_depicting_Bacchus_wearing_a_brunch_of_grapes_and_Mount_Vesuvius(%3F),_from_the_Lararium_of_the_House_of_the_Centenary,_Pompeii,_Naples_Archaeological_Museum_(15045202512).jpg) [E.T.: 09.12.2020]
- Resim 12a.** Harissis, 2018, 43.
- Resim 12b.** Harissis, 2018, 43.
- Resim 12c.** Harissis, 2018, 43.
- Resim 12d.** Harissis, 2018, 43.
- Resim 12e.** Harissis, 2018, 46.
- Resim 13.** Harissis, 2018, 46; Weitzmann, 1984, Fol.62, XLV; <https://www.wga.hu/frames-e.html?html/zgothic/miniatur/0951-000/3italia1.html> [E.T.: 05.09.2020]
- Resim 14.** <https://www.aricilik.com.tr/ari-ogulu-nasil-engellenir/> [E.T.: 09.12.2020]
- Resim 15.** B. M. Guide to the Coins of the Greeks, 132, pl. 26. 41.
- Resim 16a.** <https://www.livius.org/category/roman-empire/> [E.T.: 07.11.2020]
- Resim 16b.** <https://www.livius.org/category/roman-empire/> [E.T.: 07.11.2020]
- Resim 16c-d.** <https://www.livius.org/category/roman-empire/> [E.T.: 07.11.2020]

- Resim 16e.** Volkmar von Graeve, 2013, 19.
- Resim 17a.** https://fr.wikipedia.org/wiki/Basilique_Saint-Apollinaire_in_Classe [E.T.: 15.10.2020]
- Resim 17b.** https://fr.wikipedia.org/wiki/Basilique_Saint-Apollinaire_in_Classe [E.T.: 15.10.2020]
- Resim 18.** https://fr.wikipedia.org/wiki/Basilique_Saint-Apollinaire_in_Classe [E.T.: 15.10.2020]
- Resim 19.** <http://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6392> [E.T.: 09.12.2020]
- Resim 20.** <https://www.bl.uk/collection-items/the-theodore-psalter> [E.T.: 07.11.2020]
- Resim 21a.** <http://www.bardomuseum.tn/index.php?lang=fr> [E.T.: 07.11.2020]
- Resim 21b.** [E.T.: 08.10.2020] Wikipedia https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kelibia_baptistry
- Resim 22.** <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/madaba/hippolytus-hall/aphrodite-panel-1> [E.T.: 08.10.2020]
- Resim 23.** <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/madaba/hippolytus-hall/aphrodite-panel-3> [E.T.: 08.10.2020]
- Resim 24.** <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464239> [E.T.: 07.11.2020]
- Resim 25.** <https://collections.vam.ac.uk/item/O70463/veroli-casket-casket-unknown/> [E.T.: 11.11.2020]
- Resim 26.** https://it.wikipedia.org/wiki/Altare_di_Sant%27Ambrogio [E.T.: 09.12.2020]
- Resim 27.** [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Joseph_and_Asenath_\(San_Marco\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Joseph_and_Asenath_(San_Marco).jpg) [E.T.: 07.10.2020]
- Resim 28.** <https://www.cartantica.it/pages/apiartemedievale.asp> [E.T.: 08.10.2020]
- Resim 29.** Germanidou, 2014, 259.
- Resim 30.** <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-LATIN-00002/1> [E.T.: 08.10.2020]

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | Ege University, Faculty of Letters
Sanat Tarihi Dergisi | **Journal of Art History**
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 30, Sayı: 2, Ekim 2021 | Volume: 30, Issue: 2, October 2021

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics
ESCI
Emerging Sources Citation Index

TR
ULAKBİM
TR DİZİN

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD